

Branko Marušič

RAZVOJ POLITIČNEGA ŽIVLJENJA GORIŠKIH SLOVENCEV OD UVEDBE USTAVNEGA ŽIVLJENJA DO PRVEGA POLITIČNEGA RAZKOLA

Politično življenje goriških Slovencev je v obravnavanem obdobju sestavni del zgodovine slovenskega naroda in kaže iste značilnosti kot politični razvoj v ostalih slovenskih pokrajinah.¹ Bachov absolutizem, ki mu je uvedba življenja sledila kot najbolj otipljiva posledica kriz monarhije na zunanje in notranje političnem področju, je tudi na Goriškem prekinil s prvimi poskusi narodnostnega prebujenja spočetega v dogodkih leta 1848 ter zasnovanega na akcijah določenih skupin, v manjši meri pa posameznikov, katerih delovanje je sicer značilno za predhodna desetletja (Valentin Stanič, Matija Vrtovec). »Slavjansko bravno društvo« ustanovljeno meseca junija leta 1848 v Gorici² predstavlja jedro narodnostne prebuje ne le v mestu Gorica, ki je v tistem času politično močno razgibana predvsem zaradi Italijanov, marveč tudi na slovenskem podeželju, saj je bil eden izmed namenov društva »k organiški razsnovi in povzdigi slavjanske narodnosti, pripomagati vsaki očitni ali skriti napad na njeno samostalnost o pravem času zaslediti, z besedo in pismom ga odvrčati, k zavezi pripomoči, katera mora pred ali poslej vse avstrijansko-slavjanske rodove objeti, mladosti in vsim, ki bi se radi s stranjem slavjanstva, slavjanskim jezikom, slavjanskim prizadetjem soznanili, priložnost podati, se v tem podučiti, z eno besedo — namen društva je — slavjanski živelj (element) povzdigniti po organiški poti samoizobraževanja in podučanja s slavjanskim jezikom in slovstvom.«³ Andrej Winkler (1825—1916), odbornik društva, je ob koncu leta 1848 zapisal, da ima društvo predvsem dvojni namen: povzdigniti slovanski živelj in »zvedeti prigodbe omikanega sveta, in sploh politiško se izobraziti.«⁴ Goriško društvo najbrže pobudi dve podobni društvi na goriškem podeželju, v Kanalu in Bovcu. A vendar niso le te naprave dokazi političnega prebujanja slovenskega življa v Gorici in na Goriškem. V dunajski državni zbor so bili na Goriškem izvoljeni trije poslanci slovenskega rodu (Anton Černe, Josip Doljak in Anton Gorjup) poleg dveh Italijanov. Njih zadržanje, predvsem tomajskega posestnika Černeta (1813—1891), je bilo prav zgled-

¹ Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, str. 100.

² J. Apih, Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888, str. 140.

³ Ob stodvajsetletnici »Slovjanskiga bravnega društva« v Gorici. Primorski dnevnik, št. 113, 12. 5. 1968.

⁴ Slovenija, št. 50, 22. 12. 1848.

no. Zavzemali so se za odpravo podložništva, za odstranitev vseh uradnikov iz pokrajine, ki ne obvladajo slovenskega jezika, za enakopravnost narodov v novi ustavi. V takratnem slovenskem tisku se pojavi tudi nekaj dopisnikov z Goriškega, ki razpravljajo zlasti o vprašanih bodoče politične ureditve Slovenije in predvsem Goriške. Ves ta prvi nalet političnih akcij Sovencev na Goriškem prekine z letom 1852 nastali absolutizem, s katerim je povezana doba germanizacije in reakcije. Ta skoraj desetletje trajajoča doba je popolnoma zaustavila započeto gibanje, le na področju kulture in književnosti se tedaj udejstvujejo tudi nekateri posamezniki. Omeniti velja zlasti Štefana Kociančiča (1818 do 1883), goriškega semeniškega profesorja, ki objavi nekaj samostojnih del predvsem nabožne vsebine, bodisi kot lastna, bodisi kot prevode. Kociančič sodeluje pri takratnem slovenskem periodičnem tisku, med katerega sodelavci velja iz Goriške omeniti še Franca Zakrajška (1835—1903), goriškega šolnika, ki sodeluje kot pesnik in prevajalec ter kateheta na nižji gimnaziji v Gorici Andreja Marušiča (1828—1898), ki objavlja dopisniške prispevke ter tudi domoznansko blago.

Takega, predvsem kulturnega netenja slovenske narodnostne zavednosti absolutizem ni uničil, a zato je bilo treba z njeno politično obliko po njegovem padcu znova nadaljevati, ne le ker so se v novih prilikah kljub navidezni ustavnosti politične akcije še vedno odvijale v ozkih mejah vladne politike, marveč tudi za to ker ni ostala kontinuiteta v idejnih ali pa akcijskih nosilcih slovenske politike na Goriškem, razen nekaterih izjem (A. Černe, A. Gorjup, A. Winkler). Brez nekega vodstva, brez jasneje opredeljene politične formacije, brez določnejšega programa stopajo goriški Slovenci v ustavno dobo. Neorganizirano se predajajo narodnostnim zahtevanjem, ki so prav takrat združena bolj v želji kot zahtevi, da dobi slovenski jezik svoje mesto v javnem življenju, predvsem v šolah tako kot je določal tudi cesarski ukaz z dne 8. avgusta 1859, da se smejo v gimnazijah namesto nemščine uvajati kot učni jezik razni narodni jeziki. Ta ukaz, ki je bil znanilec sprememb dotakratnega življenja monarhije na znotraj, je vzbudil veliko željo na Slovenskem. Izraža jih tisk, ki spočetka polaga toliko upov v reševanje jezikovne enakopravnosti, ti upi in želje so prav značilni za obseg in sposobnost slovenske politike v celoti.

Po uvedbi ustavnega življenja

Nade, ki jih je vzbudil cesarski manifest z dne 15. julija 1859 neposredno po premirju v vojni, ki jo je Avstrija z nesrečno roko vodila v Italiji, so dopolnjevale ugibanja goriških Slovencev, kaj bo prinesel čas po vojni. Cesarjevi besedi in obljubi, da bo dal »času primerne spremembe v zakonodaji in ustavi«, je sledil odhod Bacha in kot zadnja etapa pred uvedbo ustavnega življenja je izšel petega marca 1860 cesarski patent, ki je sklical pomnoženi državni svet. Redki, ki se takrat v pičlem slovenskem tisku oglašajo iz Goriške, poudarjajo nastop novih razmer:

»Kaj se bojite; več ni over, ktere so nekđaj napredek slovenščine zadrževale. Presvitli Cesar so dali brez razločka, kar vsakemu narodu zastran jezika gre; mi pa moramo paziti, da se ta postava pravično izpolnjuje. Kaj se je pa že v Gorici zgodilo? kaj se bo določilo, da nam ukaz 8. avgusta v prid bo? Normalne naše šole in gimnazije so zemlja, v katero se mora seme sejati, da bo slovenščina vesel plod donesla.«⁵ Poudarjajo se potrebe, da znajo uradniki jezik ljudstva, tako uradniki kot duhovniki pa morajo znati brati in pisati v slovenskem jeziku. Vsa zahtevanja Slovencev, ki streme za prebujo narodne zavesti ter za enakopravnost naroda kot celote so potemtakem osredotočena v poskusih, da dobi slovenski jezik ustrezno mesto v javnem življenju in šolah. Dopisnik V...ski iz Gorice zagovarja uveljavljanja cesarskega ukaza z dne 8. avgusta s statističnimi podatki na podlagi izvestij goriške gimnazije, iz katerih je razvidno, da je v razdobju 1857—1859 obiskovalo šolo 420 Slovencev ter 343 dijakov, ki niso bili slovenskega rodu.⁶ K goriškemu šolstvu se kmalu za tem povrača obsežen članek »Narodnost in slovenščina v Gorici«, ki ga »Novice« objavijo v treh nadaljevanjih. Avtor članka, katehet na goriški nižji gimnaziji Andrej Marušič, je podal pregled pouka slovenskega jezika na goriški gimnaziji in pisal tudi o drugih šolah na Goriškem. Cesarski ukaz z dne 8. avgusta 1859 se na goriški gimnaziji ni uvajal zaradi ministrskega predpisa z dne 12. 1. 1860, ki je nasvetoval, da je najbolje, »da se sedanja vredba obderži«.⁷

Poleg Marušičevega stališča, da je šola »serce narodnega življenja« ter da so šole »zdaj zraven cerkve vedno postavno bojišče narodnega duha«, se pojavijo še pomisleki Franca Zakrajška, ki ugotavlja, da so Goričani storili le malo za slovenski jezik od onih časov kar je umrl Valentin Stanič: »Ni nam nikakor prav, ako nam kdo zabavlja zastran narodnosti, pa da bi se imelo tudi pri nas kaj delati v hasen mile slovenščine, ni dosihmal ne duha ne sluha.« Zavzema se za časnik (»literarna ustanovitev«), »o katerem se je tu pa tam že marsikaj govorilo, naj bi zagledal beli dan in bil močan nasip proti neprijaznim valovom«.⁸ Isti Zakrajšek je za novo leto 1861 napovedal izid literarnega almanaha »Vile slovenske«⁹, ki pa ni izšel, pač pa je Zakrajšek svojo pobudo uresničil šele ob koncu leta 1863 z izdajo »Goriškega letnika«, zbornika literarnih in raznih drugih prispevkov.

Dokončno ureditev notranjih državnopravnih odnosov monarhije po vojni leta 1859 pomenita 20. oktobra 1860 izdana takoimenovana okto-brska diploma in 26. februarja izdani februarski patent. Uvajala sta deželne zборе in državni zbor, februarski patent pa je vseboval še temeljni zakon o državnem zastopstvu, deželne rede in deželnozborske volilne rede za posamezne dežele zahodnega dela monarhije. S tem so bili postavljeni temelji ustavnega življenja monarhije in njenih posameznih dežel med

⁵ Novice (odslej dalje N), št. 5, 1. 2. 1860, str. 39.

⁶ Ib.

⁷ N, 13, 28. 3. 1860, 99.

⁸ N, 13, 28. 3. 1860, 102.

⁹ N, 23, 6. 6. 1860, 182—3.

katere je spadala tudi Goriška. Februarski patent je ustalil upravne razmere in ozemlje Goriške je bilo kot poknežena grofija Goriško-Gradišćanska vključeno v upravno celoto imenovano Avstrijsko Primorje, ki ji je kot enoti državne uprave načelovalo namestništvo s sedežem v Trstu. Dežela je dobila svoj deželni zbor, iz tega pa se je kot izvršni organ volil deželni odbor. Formiralo se je 12 političnih okrajev, a se je število teh z julijem leta 1868 zmanjšalo na štiri; mesto Gorica je imelo svojo lastno upravo. Z zakonom z dne 19. maja 1868 je bila ločena politična uprava od sodne in dobila s tem vsaka svojo lastno oblast. Po zakonu z dne 8. decembra 1853 je bilo v deželi 110 administrativnih občin, poleg mesta Gorice še 26 občin iz okraja Gorica, 13 iz okraja Tolmin, 45 iz okraja Gradišće ob Soči in 25 občin iz okraja Sežana. Pred letom 1868 pa je v takratnih političnih okrajih bilo naslednje število občin: Gorica (okolica) 12, Bovec 4, Tolmin 7, Cerkno 2, Kanal 7, Ajdovščina 7, Krmin 9, Gradišće ob Soči 7, Červinjan 19, Tržič 10, Komen 18, Sežana 7; kot posebno upravno telo se sem uvršča še občina Gorica.¹⁰

Goriški deželni zbor je imel svojega glavarja, imenovala ga je vlada ter je vodil tudi deželni odbor. Deželni zbor je imel 22 poslancev, od teh je bil en mandat virilističen, pripadal je goriškemu nadškofu, 21 poslancev pa je bilo voljenih in sicer po skupinah: veleposestvo, trgovsko-obrtna zbornica, mesta in trgi ter podeželske občine. Veleposestvo je imelo šest mandatov, trgovsko-obrtna zbornica 2, mestna kurija 5 in kmečka kurija 8 poslanskih mandatov. Poslanci so se volili v volilnih okrajih. Tako so za volitve poslancev iz kmečkih krajev bili 4 volilni okraji, od teh je prvi obsegal sodne okraje Gorico (okolica), Kanal, Ajdovščina, drugi Gradišće ob Soči, Krmin, Tržič in Červinjan, tretji okraje Tolmin, Bovec, Kobarid in četrti Sežano ter Komen. Za volitve kurije mest, trgov in obrtniških krajev so bili prav tako 4 volilni okraji in sicer za Gorico, za Krmin in Gradišće ob Soči, za Červinjan, Tržič in Gradež ter kot zadnji za Tolmin, Bovec, Cerkno, Kanal in Ajdovščino; kraji volitev so bili v Gorici, Krminu, Červinjanu in Tolminu. V mestu Gorica sta bila izvoljena dva poslanca, med tem ko v ostalih volilnih okrajih pa po en poslanec. V skupini trgovsko-obrtna zbornice sta bila v Gorici izvoljena dva deželna poslanca. Za veleposestvo pa je v februarjem patentu veljalo, da je vsa dežela en volilni okraj. Z letom 1866 pa se je veleposestvo na Goriškem razdelilo v dva dela, ki sta vsak volila po tri poslance, namesto dotedanjih 6 skupnih. Zanimiva je sestava volilnih okrajev v posameznih kurijah. Volilni okraj za kmečko kurijo je bil sestavljen iz več sodnih okrajev, ki so se do leta 1868 ujemali s političnimi okraji. Od vsakega volilnega okraja sta prišla v deželni zbor po dva poslanca, od okrajev so bili trije z izrazito slovenskim prebivalstvom ter so šteli po podatkih štetja iz 1857 skupaj 111.812 prebivalcev, med tem ko je ostali okraj s 60.834 prebivalci predstavljal v večini furlansko in italijansko prebivalstvo (izjema so slovenske občine iz

¹⁰ K. Czörnig, Das Land Görz und Gradisca. Wien 1873, str. 63—5; iz tega dela so povzeti tudi vsi v naslednjem tekstu vnešeni številčni in statistični podatki.

krminskega in tržiškega okraja). Le v tej skupini je bila razporeditev mandatov in porazdelitev volilnih okrajev Slovincem pravična. Drugačne so bile razmere v veleposestvu, kjer je šlo za očitno privilegiranje višje stoječih družbenih slojev, česar pa slovenski živelj zaradi svoje socialne strukture ni predstavljal.

V takoiimenovani mestni kuriji je bila razporeditev sodnih okrajev v volilne okraje nekoliko izpremenjena v primerjavi s kmečko kurijo. Kraji s slovenskim prebivalstvom so bili združeni v en volilni okraj, kar je predstavljalo 59.560 prebivalcev. Dasiravno se iz vse te celote niso volili volilni možje, ki so imeli volilno pravico, se je iz območja volil le en poslanec, medtem ko so bila ostala štiri mesta pridržana za področja naseljena v pretežni meri z Italijani, od tega pa je imelo mesto Gorica s 13.297 prebivalci kar dva poslanca.

Iz vrst deželnih poslancev je volil deželni zbor državne poslance in sicer po enega iz vrst: virilista, 6 poslancev veleposestva, 2 poslancev trgovsko-obrtne zbornice in 2 poslancev mesta Gorice ter enega iz vrst: 3 poslancev mestne kurije in 8 poslancev kmečke kurije. Slovincem nova volilna zakonodaja ni bila po volji, favorizirala je italijanske glasove, pri tem pa je bila edina izjema kmečka kurija.

Ta nekoliko obširni pogled na ustroj goriškega deželnega zbora sili k pregledu narodnostnih prilik, ki so vladale na Goriškem. Po štetju iz leta 1857 je bilo v deželi 185.943 prebivalcev, dvanajst let nato, leta 1869 pa je število naraslo na 204.076. Mesto Gorica je imelo po štetju iz 1857 13.297 prebivalcev (16.659), po političnih okrajih pa je bila porazdelitev naslednja: Kanal 11.826, Gorica (okolica) 26.830, Ajdovščina 12.141, Červinjan 22.274, Krmin 15.585, Gradišče ob Soči 9.727, Tržič 13.248, Komen 13.240, Sežana 12.182, Bovec 6.218, Cerkno 7.495 in Tolmin 21.880.

Leta 1869 pa je stanje posameznih političnih okrajev pokazalo naslednje številke:

Gorica (okolica) 56.082, Gradišče ob Soči 66.602, Sežana 27.142 in Tolmin 37.591. V deželi je bilo 110 občin, v političnih okrajih z izključno slovenskim prebivalstvom je bilo 64 občin, 6 pa jih je bilo v okrajih, kjer je bila velika večina Italijanov (Biljana, Dolenje in Medana iz sodnega okraja Krmin; Doberdob, Devin in Opatje selo iz sodnega okraja Tržič). Tem je stalo nasproti 39 občin s furlansko-italijanskim prebivalstvom ter občina Gorica, ki je bila narodnostno mešana. Carl Czörnig¹¹ je na podlagi štetja iz 1857 prišel do naslednje narodnostne strukture prebivalstva v deželi:

Slovinci	130.748
Furlani	47.841
Italijani	15.134
Nemci	2.150
Židje	403

Slovinci so naseljevali severni in vzhodni del dežele, Furlani predele med spodnjim delom toka reke Soče in po letu 1866 italijansko-

¹¹ O. c., str. 54—9.

avstrijsko državno mejo. Italijani so predstavljali kompaktni del le ob nekdanji beneški obali, Nemci so bili v občutni manjšini, a največ jih je bilo v Gorici. Narodnostni sestav prebivalstva posameznih upravnih enot dežele pokaže še bolj zanimivo sliko.

Czörnig je med kompaktnim slovenskim predelom navajal v okraju Tolmin slovensko-nemška mešana kraja Nemški Rut in Stržišče s skupnim številom 650 prebivalcev, ki jih je označil kot Nemce. V okrajih Bovec in Cerkno je naštel izključno Slovence, ne pa tako v Kanalu, kjer je poleg Slovencev bilo še 200 Furlanov. Gorica je bila pomešana z vsemi narodnostnimi skupinami deželnega prebivalstva, med tem ko za okraje Ajdovščina, Gorica (okolica) in Komen navaja kot prebivalce le Slovence. V okraju Tržič je 5 krajev — Doberdob, Dol, Jamlje, Opatje selo in Devin — imelo slovensko prebivalstvo in sicer v celoti 2580, medtem ko so bili ostali prebivalci Italijani (10.814). Okraj Krmin je imel 12.196 Furlanov, narodnostno mešani kraji so bili Dolenje, Rutarji (Ruttars) in Mirnik s 3065 Slovenci; pri tem pa isti vir ne navaja, če so k temu številu priključeni tudi Slovenci iz občin Medana in Biljana. V okraju Gradišče je bilo 8.749 Furlanov, 700 Italijanov v Sv. Martinu na Krasu, 200 Slovencev v Zdravščini in 100 Židov v mestu Gradišče ob Soči. Večino prebivalstva okraja Červinjan so prav tako tvorili Furlani (20.079), medtem ko je bilo Italijanov 2600 (od teh 2216 v občini Gradež).

Sladeč geografski porazdelitvi dežele (visokogorati, srednje gorati, gričevnati, ravninski in kraški predeli) je po Czörnigovem izračunu bivalo v visokogoratem predelu dežele le slovensko prebivalstvo v številu 14.406, v srednjegoratih delih je bilo 43.295 Slovencev poleg 650 Nemcev, prav tako je bilo največ Slovencev naseljenih na gričevnatih delih in sicer 42.807, Furlanov je bilo tu 21.128, Nemcev 1500, Italijanov 1450 in Židov 403. V ravninskih predelih je slika drugačna, saj je bilo tu 26.713 Furlanov in 13.414 Italijanov, na Krasu je bila velika večina Slovencev (30.240) in 270 Italijanov, Slovenci so bili naseljeni na dobrih 4/5 površine celotne dežele, predstavljali pa so 2/3 vsega prebivalstva (66,6 %).

Uvedba ustavnega življenja predvsem pa uveljavitev februarskega patenta leta 1861 postavijo nove temelje političnemu življenju goriških Slovencev. Oživljanje pred več kot dvemi desetletji začetega dela nastaja spontano, brez organizacijskih priprav, brez ustaljenih načrtov in izkušenj, spčetka mu zadostuje budenje nacionalne zavesti, a še ta oblika je povezana predvsem z željo rabe slovenskega jezika v javnosti.

Narodnostno prebujanje pa rabi za to, da doseže svoje cilje predvsem oblike, ki jih daje milejši režim, ki zavlada v monarhiji. V prvi vrsti je nova deželna uprava, z deželnim zborom kot nosilcem deželne avtonomije, kjer so zastopani tudi Slovenci, bodisi s poslanci, ki izhajajo iz vrst Slovencev, bodisi s poslanci, ki kot Neslovenci, zastopajo koristi področij naseljenih s slovenskim prebivalstvom. Budenju narodne zavesti služi nadalje tisk, bodisi osrednji slovenski, v katerem se oglašajo z Goriškega mnogi dopisniki, bodisi slovenski tisk, ki nastaja v Gorici.

Tretja oblika, ki iz spočetnih kulturnih postavk prehaja prav kmalu na politično področje prebuje narodne zavesti, je pa nastanek društvenega življenja, ki nosi naziv čitalniško gibanje. Posebno mesto ima pri tem še šolstvo, ki spada sicer v vrsto občinskih oziroma deželnih ustanov, se pa lahko želje in zahteve Slovencev odražajo tu le posrednim putem. Take možnosti se potemtakem odpirajo goriškim Slovincem ob začetku ustavnega življenja. Medtem ko so nekatere teh oblik značilne za prva leta desetletja, nakaže ves nadaljnji državni razvoj, ob upoštevanju razvoja tudi slovenske politike, nove oblike tudi na Goriškem. Gibanje goriških Slovencev dobiva od sredine desetletja oblike političnega gibanja. Taborsko gibanje, ki nastane z letom 1868, je izrazito politična akcija, najširših množic, uspeh dovolj organiziranega, vztrajnega in široko zasnovanega prebujanja narodne zavesti vseh slojev in vrst slovenskega prebivalstva.

Deželni zbor

Cesarski patent z dne 26. februarja 1861 je v prilogi II i objavil tudi deželni red in deželnozborni red za Goriško-Gradiščansko, v dodatkih k deželnemu redu pa je bilo določeno, kako deželni zbor voli poslance za državni zbor. Niti ne mesec dni za tem, v dneh od 21. do 26. marca, so se v vseh volilnih skupinah izvolili poslanci za nov goriški deželni zbor. Iz časopisja ne razberemo niti drobne vesti o volilnih pripravah na Goriškem. Po volitvah poročajo »Novice« o izidih ter za izvoljene poslance pravijo, da so »gospodje, za domačo reč in za Avstrijo skoz in skoz uneti, katerim narodnost slovenska ni prazna beseda! Prepričani smo tedaj, da se bodo v zboru krepko potegovali za vse to, kar nam gre, da se ne bodo premotiti dali od Laškonov, katerih prislovica, bi rekel, je: „Meni vse, tebi — nič.“¹² Za področje, kjer so bili naseljeni Slovenci je bilo v zbor izvoljenih 7 poslancev, medtem ko je bil en Slovenec izvoljen v skupini veleposestva. Med omenjenimi 7 poslanci je bilo 6 Slovencev ter so bili vsi izvoljeni v treh volilnih okrajih kmečke kurije, v mestni kuriji slovenskega volilnega okraja pa je bil izvoljen okrajni predstojnik v Tolminu Franc Grossmann, po rodu Čeh, ki je slovenščino znal le za silo. Edini poslanec izvoljen v goriškem veleposestvu je bil Anton Gorjup (1812—1883), deželnosodni svetnik v Gorici, zastopnik goriških Slovencev v državnem zboru na Dunaju in Kromerizu leta 1848 in 1849. V slovenskih kmečkih volilnih okrajih so bili izvoljeni: v Tolminu Josip Fabiani, uradnik iz Bovca in Filip Jakob Kaffol, kaplan na Pečinah na Tolminskem, v Gorici deželni uradnik v Gorici Andrej Winkler in posestnik na Humu v Brdih dr. Anton Žigon, v Sežani posestnik v Tomaju Anton Černe, ki je zastopal goriške Slovence v državnem zboru leta 1848 in 1849 in Alojz Polley, uradnik iz Komna. Med izvoljenimi je bilo poleg Černeta in Gorjupa, ki sta že nastopala kot poslanca, poznano ime Andreja Winklerja,

¹² N, 14, 3. 4. 1861, 114—5.

ki je bil v letih 1848-9 eden najvidnejših članov goriškega »Slavjanskiga bravniga društva« ter dopisoval v takratno slovensko časopisje. Med sedmimi Slovenci je bilo četvero uradnikov, 2 posestnika in eden duhovnik. Izvolitev F. J. Kaffola (1820—1864) je značilna za volitve leta 1861 na Slovenskem, saj je bil rednim potom takrat edini izvoljeni poslanec duhovskega stanu.¹³ Tem sedmim oziroma osmim predstavnikom slovenskih predelov dežele je stalo nasproti 13 poslancev izvoljenih v furlansko-italijanskih in pa narodnostno mešanih predelih, eno poslansko mesto pa je bilo prihranjeno za goriškega nadškofa, ki je v prvem zasedanju zbora bil v Radovljici rojeni dr. Andrej Gollmayer. Med poslanci neslovenskega dela goriškega deželnega zbora so bili predstavniki deželnega plemstva, industrijskih krogov in meščanstva, od teh bi vsaj dva opredelili kot Nemca, vsi ostali so bili Furlani oziroma Italijani. Ta del deželnega zbora bi lahko opredelili tudi po političnih nagnjenjih in tako ugotovili izrazite avstrijakante, predstavnike nemškega in tudi italijanskega liberalizma (dr. Rismondo). Podobna opredelitev za slovensko stran ni mogoča, izjemi sta pri tem le Černe in Winkler, ker ni za ostale poznano kakšno posebno politično nastopanje, razen tistega, ki je imelo izrazit provladni značaj, z bolj ali manj jasnim poudarjanjem pripadnosti slovenskemu narodu. Pomembna značilnost prvih pa tudi naslednjih volitev se zdi predvsem v kmečki kuriji narodnostna homogenost volilnih okrajev, ker so bile tako nedvomno manjše težave za uveljavljanje slovenskih kandidatov. Če je bilo ugotovljeno za volitve 1861 na Slovenskem, da je v vseh deželnih zborih bilo 23 poslancev slovenske politične orientacije,¹⁴ predstavlja 7 poslancev goriškega deželnega zbora, kljub narodnostno krivični volilni zakonodaji pomemben uspeh.

Goriški deželni zbor je v svoji prvi dobi zasedanj pričel delovati 6. aprila 1861. Medtem ko sta prvi seji minili ob obravnavanju nekaterih formalnosti, med katerimi je bila potrditev novega deželnega glavarja Paceja in njegovega namestnika dr. Doliaca, je tretja seja 10. aprila 1861 bila že delovna in prinesla prve nastope Slovencev. Že prav na začetku zasedanja je F. J. Kaffol zato, da opraviči svoj mandat ko zagovarja pravice Slovencev in da ostane zvest tradiciji svojih prednikov, ki so imeli Gorico za slovensko mesto (»città slava«) želel, da se zapisnik piše tudi v slovenskem jeziku. Kaffol, ki je govoril v slovenskem jeziku, je postavil tri vprašanja: če morejo biti zapisniki deželnega zbora vedno pisani v italijanskem jeziku, če je poslancem dovoljeno govoriti v zboru v slovenskem jeziku, in če se bo nemški jezik uporabljal v zboru. Kaffol je na pobudo glavarja prevedel svoj govor še v italijanščino, debata o vprašanjih pa je bila preložena na kasnejši čas. Ko je skušal Kaffol znova podkrepiti svoje predloge in sicer v slovenskem jeziku, je »občinstvo živahno godrnjalo«. V nadaljevanju se je Černe zahteval, da dobi italijanski tekst pozdravne adrese cesarju tudi slovenski prevod,

¹³ V. Melik, Volitve na Slovenskem. 1861—1918. Ljubljana 1965, str. 205.

¹⁴ V. Melik, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja. JIČ, št. 1, 1964, str. 41.

kar je zbor sprejel.¹⁵ Na isti seji sta se iz vrst poslancev volila tudi dva državna poslanca. Kot prvi je bil izvoljen Gorjup, za drugega poslanca sta se že izvoljena Dottori in Rismondo odpovedala, končno je bil v peti volitvi izvoljen Anton Černe. Ker sta tako postala državna poslanca Slovence je Italijan dr. Pajer ugovarjal, a mu je Gorjup odgovoril, da gre pri tem za primer majhnega pomena, o katerem ne bi kazalo vne-
mati nesoglasij.¹⁶

Izvolitev dveh Slovencev je pomembna za njih afirmacijo obenem pa je potek volitev pokazal na stališča avstrijskih Italijanov do dunaj-
skega parlamenta, ker se je najjasneje pokazalo ob priliki volitev v istr-
skem deželnem zboru, kjer so dobro organizirani italijanski nacionalisti
oddali listke z besedo »nessuno« (nihče); nacionalistično orientacijo pa
lahko prisodimo obema goriškima poslancema, ki sta se mandatu odpove-
dala. Oba novoizvoljena goriška poslanca sta se v svojem parlamen-
tarnem delovanju trajajočem šest let (1861—1867) pokazala z dokaj raz-
lično dejavnostjo. Medtem ko je bil Gorjup izrazito vladni poslanec ter
se v zboru za slovenščino ni nikoli opredelil ter je v svojih govorih ob-
ravnaval predvsem gospodarske probleme Goriške in Istre, je bil Anton
Černe skupaj s kranjskim dr. Lovrom Tomanom tisti slovenski državni
poslanec, ki je stal v ospredju boja za nacionalne pravice Slovencev.
Zlasti je vzbudil pozornost in mu dvignil sloves njegov govor v parla-
mentu dne 27. junija 1861 o neenakopravnosti Slovencev in slovenskega
jezika, Černe je o tem še enkrat govoril 14. maja 1862, 9. septembra 1861
pa je izdal interpelacijo za enakopravnost jezikov v sodstvu.¹⁷ Potem-
takem se po svoji nacionalno-politični orientaciji Černe kaže na Dunaju
kot Slovenec, česar pa o Gorjupu ni mogoče povsem govoriti.

Če se znova povrnemo k prvemu zasedanju goriškega deželnega od-
bora, omenimo sejo 22. aprila 1862, ki je znova prinesla razpravo o upo-
rabi slovenskega jezika v deželnem zboru. V slovenščini je govoril F. J.
Kaffol, a je poslanec Del Torre bil mnenja, da sprejme zbor sklep, da je
italijanščina jezik zbora. Dr. Žigon je ugovarjal, češ da ima slovenski
jezik iste pravice kot italijanski. Glavar je pri tem pojasnil, da je bila
italijanščina sprejeta za uradni jezik zbora, da pa naj rabijo poslanci
jezik, ki ga bolje poznajo. Italijan Dottori je bil mnenja, da lahko velja
tako stališče za slovenščino, ne more pa za nemški jezik. Italijan Doliac
je bil za popolno enakopravnost jezikov. V debati se je oglasil tudi Nemec
Ritter, ki je zahteval enakopravnost tudi za nemški jezik.¹⁸

S to zadnjo sejo je bilo končano prvo zasedanje goriškega deželnega
zbora. Poleg pomembnih nastopov nekaterih slovenskih poslancev (Kaf-
fol, Černe, Žigon, Winkler) za enakopravnost slovenskega jezika v dežel-

¹⁵ Protocolli di sessione della prima tornata della dieta provinciale delle
contee principesche di Gorizia e Gradisca. Gorizia 1861, str. 7; pod naslovom
»Sejni zapisniki prve sejne dobe deželnega zbora pokneženih grofij Goriške in
Gradiške« so bili zapisniki prvega zasedanja deželnega zbora izdani tudi v slo-
venskem jeziku, v prevodu Andreja Marušiča.

¹⁶ Ib., str. 9.

¹⁷ V. Melik, O nekaterih vprašanjih..., str. 49—50.

¹⁸ Protocolli..., str. 16.

nem zboru velja še omeniti, da je bil Winkler izbran v deželni odbor, da je bil sprejet sklep, da se sejni zapisniki prevajajo na slovenski jezik ter da je s posebnim pismom datiranim na Pečinah 12. julija 1861 poslanec Kaffol sporočil volivcem, da se je zaradi natolcevanj in zaradi službe odpovedal svojemu mandatu. S tem so Slovenci izgubili človeka, ki se je kot deželni poslanec pričel prvi in najbolj dosledno boriti za enakopravnost slovenskega jezika. Kaffol je v svojem sporočilu priporočil volivcem, da »za poslance v deželni zbor nikdar ne voliti ptujcev, ki nam tlačijo domovino, jezik, narodnost in sveto vero«.¹⁹ Kaffola, ki je izdal nekaj samostojnih nabožnih del, je ob smrti (umrl 28. 2. 1864) tisk imenoval kot enega »izmed prvih djanskih zbujovalcev slovensko-narodne zavesti na Goriškem«.²⁰ Istočasno s poročanjem o Kaffolovi odpovedi pa je začel tisk z akcijo, da bi nadomestne volitve prinesle poslanca, ki »more biti Slovenec z dušo in telesom«. Predlagan je bil Peter Kozler (1824—1879), notar v Sežani.²¹ Neposredno pred volitvami, ki so bile 7. septembra 1861 v Tolminu, je dopisnik iz Gorice v »Novicah« znova predlagal Kozlerja ter ob poudarjanju krivice, ki jo volilni zakon dela do 130.000 Slovencev s 7 poslanci za razliko od 66.000 Italijanov s 14 poslanci, spregovoril o tem, kakšen naj ne bi bil deželni poslanec: »potrebujemo Slovence, pa ne le po rodu, ampak po mislih, besedi in djanji. Poverh tega, da materijalne tominske itd. potrebe pozná, mora tudi duh časa poznati in narodno-slovenske zadeve, in ker so sicer z dobro voljo pa plitvo pametjo v zboru le malo opravi, naj bo skušen, učen, zgovoren, da ne bo le števila, ampak moč in glas naše sedmerice pomnoževal. Za mutce in nevedneže imamo v Gorici posebno napravo; v deželnem zboru ne maramo zanje. Nadalje naj bi ne bil ne prenapet spoštovavec nemške 'kulture', pa tudi ne prepobožen molivec tistega nevarnega moloha, ki nam je benečanske Slovence požerl; domače Lahe naj bi pa prav rad imel; njih dobro voljo in pravičnost vselej in povsod priznaval, njih pravice jim nikdar kratil, kakošenkrat pa vendar sam pri sebi mislil, da je bolj varno se na lastno moč in pravico opirati, kakor pa ptujo pomoč in morda prisiljeno pravičnost zanašati, in da nam je treba svoje proso samim brati. To bi bile po priliki moje napotila za stare in za novega zbornika«.²² Namesto Kozlerja je bil izvoljen dr. Vincenci Volčič, odvetnik iz Ajdovščine, »Slovan iz celega serca mu je barva politična: Zmeren pa neoverljiv napredak«.²³

Po zasedanju v letu 1861 je nadaljeval z delom izvršni organ deželnega zbora, deželni odbor. Andrej Marušič je ocenil s temi besedami pomen prvega zasedanja deželnega zbora: »Kakor sploh vse polje svoje delavnosti, tako tudi njivo narodnosti je utegnil deželni zbor v svojih 6 sejah komaj poverhoma preorati in zrahljati in nekoliko tudi vsejati, poglavitne dela pa je o d b o r u naložil, ali si jih za prihodnjič prihranil.«

¹⁹ N, 30, 24. 7. 1861, 246.

²⁰ Umni gospodar (odslej UG), 3, 15. 3. 1864, 23.

²¹ N, 30, 24. 7. 1861, 246.

²² N, 35, 28. 8. 1861, 288.

²³ N, 38, 18. 9. 1861, 316.

Ob tem pa je poročal o sklepu deželnega odbora na seji 12. julija 1862, da deželni odbor dopisuje s slovenskimi županstvi v slovenskem jeziku.²⁴ Sklep je sprejel na podlagi predloga, ki ga je postavil odbornik Winkler, »ki ni le po rodu in kervi Slovenec, ampak tudi po mislih in prepričanju svojem, in kolikor zmerniši in previdneši, toliko bolj intenzivno in zdatno je njegovo postopanje po poti narodnega napredka; on vè, za kaj se poganjamo in kaj hočemo doseči.«²⁵ Odbor so poleg Winklerja sestavljali še zmerni katoliški Italijan dr. Carlo Doliac, bivši goriški župan in odvetnik, zmerni Italijan dr. Giuseppe Deperis, in odvetniški kandidat dr. Luigi Pajer, »vsemogočen ljudovod duša italijanske stranke«, predstavnik goriškega italijanskega liberalizma. Po službeni dolžnosti je v odbor sodil še glavar grof Wilhelm Pace, nemški goriški fevdalec, predstavnik Goriške in Istre v pomnoženem državnem svetu iz leta 1860.

Leta 1862 deželni zbor ni zasedal, zbral se je na svojem ponovnem zasedanju leta 1863 ter imel prvo sejo 8. januarja.

Zahtevanja za uveljavljanje slovenskega jezika

Slovenski jezik naj bi dobil potrebno veljavo v šolah in uradih. Dopisnik J. Z-i iz Brd je v »Novicah« leta 1861 pisal o zanemarjenosti slovenskega jezika v Brdih in videl vzroke v tem, »da nam ljudskih šol manjka, kjer bi se mladež v domačem jeziku vadila, in drugič to, da smo sužni laščine.«²⁶ Prav na istem je nek drug dopisnik iz Goriškega naročal v zvezi z uveljavljanjem slovenskega uradovanja: »Zato posebno vi, občinski možje, župani zlasti, ki ste na čelu občin, razodevajte svoje želje, svoje potrebe; nikar v pravičnih rečeh ne bodite plahi zajci; nikar se ne bojte lastne sence; tirjajte to z lepo besedo, kar je nam pa bo tudi našim otrokom živa beseda.« Taki in podobni dopisi ter članki se vrste v slovenskem tisku tudi vsa naslednja leta. Zlasti na mejnih področjih oziroma naseljih je pretela italijanizacija: »Ker smo na meji med Furlani in Lahi je malo upa, da pojde naši zatrti narodnosti kdaj boljše, ker tukajšnji kmet v večkratnih opravilih z Lahi more se vedno laščine siliti, če hoče ž njimi izhajati. Vrh tega nima naša mladost priložnosti se v domačem jeziku bolj izobraževati, zavoljo pomanjkanja domačih šol.«²⁷ Skozi celo desetletje pa so deževale kritične pripombe na račun dela mnogih županstev, predvsem pa občinskih tajnikov, ki v slovenskih občinah niso uradovali v slovenskem jeziku. Posebne skrbi so bile deležne šole. Šolska mreža naj bi se razširila, šole naj bi dobile učitelje z dobrim znanjem slovenskega jezika, v goriških šolah pa naj bi dobil slovenski jezik mesto, ki mu pripada.

Dopisnik J. Ternogorski (duhovnik Josip Furlani) iz Gorice je potom »Novic« naslovil na goriške deželne poslance predlog, da bi bil v zvezi z verjetno razpravo deželnega zbora o učnem jeziku v šolah še najboljši

²⁴ N, 31, 31. 7. 1861, 251.

²⁵ N, 32, 7. 8. 1861, 258.

²⁶ N, 6, 6, 2. 1861, 49.

²⁷ N, 10, 5. 3. 1862, 76.

načrt, po katerem bi bili v normalkah in nižjih gimnazijah ločeni razredi, v višji gimnaziji pa naj bi bil nemški jezik.²⁸ Temu je nato ugovarjal takratni dunajski študent Josip Tonkli, češ da predlog zahteva premalo v korist Slovencev, dijak ima dovolj prilike, da se nemščino nauči, sicer pa je namen, da se slovenski jezik vpelje v urade kot uradni jezik. Svoj načrt, ki je bil za vpeljavo le slovenskega jezika v višje razrede gimnazije, je Tonkli razložil tudi poslancu Winklerju v pismu dne 22. aprila 1861.²⁹

Oglasil se je dopisnik z Dunaja, ki je temu predlogu nasprotoval, ker je v nasprotju z razglášeno enakopravnostjo avstrijskih narodov, saj bi morali v višjih razredih goriške gimnazije tudi Italijani oziroma Furlani rabiti le slovenščino, kot učni jezik. Predlagal je v nižjih razredih gimnazije paralelne razrede porazdeljene po narodnosti, v višjih pa naj bi se polovica predmetov podučevala v slovenskem, polovica v italijanskem jeziku.³⁰

Josip Furlani je nato ob Tonklijevem predlogu tudi omenil, češ da bi bilo načrt zaradi nasprotovanja Italijanov nemogoče uresničiti. Zato pa bi lahko ostal italijanski predlog o dvojnih razredih od prvega do zadnjega razreda, ali pa načrt, ki ga je sam predlagal, da se nemščina uvede v višje razrede. Za italijanski načrt pa je bilo po njegovem premalo učencev, ter bi se morali razredi sčasoma združiti.³¹ Tonkli je skušal z jezikovnimi značilnostmi slovenskega in italijanskega jezika zagovarjati umestnost svojega predloga, svoj predlog pa je utemeljeval na podlagi cesarskega razglasa z dne 8. avgusta 1859, da se v področjih naseljenih s prebivalstvom različnih narodnosti na višjih gimnazijah uvede jezik, ki ga govori večina prebivalstva.³² Polemika je s tem prenehala, pač pa so »Novice« ob zaključku šolskega leta 1860/61 prinesle obširen popis stanja goriških šol. Na gimnaziji je bilo od 334 dijakov, 179 Slovencev, 108 Furlanov, 25 Italijanov in 22 Nemcev. Nerešeno je bilo poučevanje slovenskega jezika kot predmetnega v vseh razredih gimnazije, prav tako je bilo nejasno glede rabe slovenskega jezika kot učnega. Samostojna višja realka v Gorici je delovala od leta 1860, 5. marca 1861 je dobila svojo dokončno podobo — 6 razredov. Izvestja te šole niso poročala o narodnostnem sestavu učencev (od 186 učencev jih je bila tretjina iz Gorice).

V goriški normalki je bilo med 678 učenci 283 Slovencev, število je bilo nizko, ker so Slovenci iz okolice mesta pošiljali otroke v domače šole; ob zaključku šolskega leta je na zaključni prireditvi prvič govoril dijak v slovenskem jeziku (Fran Podgornik iz Čepovana, kasnejši publicist).

Nedeljsko šolo je obiskovalo 92 učencev, med temi kar 42 Slovencev. Učiteljsko pripravištvu je obiskovalo 25 dijakov, potrjeni so bili 4 uči-

²⁸ N, 16, 17. 4. 1861, 131—2.

²⁹ N, 18, 1. 5. 1861, 145—6.

³⁰ N, 20, 15. 5. 1861, 158—9.

³¹ N, 21, 22. 5. 1861, 166—7.

³² N, 24, 12. 6. 1861, 191—2; 26, 26. 6. 1861, 206—8.

telji. Na mestni ljudski šoli ni bilo slovenskih paralelk, bila je italijansko-nemška. Prav tako ni bilo mogoče razporediti narodnostne strukture učenk glavne dekliške šole. Poleg teh javnih šol, je bilo v Gorici še nekaj privatnih šol. Pisec tega obširnega članka, ki je sicer nepodpisan, je bil najbrž Andrej Marušič; ob koncu je zapisal: »Toliko je tedaj gotovo, da se nekaj giblje, in da, berž ko bo mora neprilичnih zapoved in naročil odjenjala, se bo naše šolstvo v dušni in telesni prid prihodnjih narodov veselo povzdignilo.«³³ Vendar je vpeljava slovenskega jezika v srednje šole naletela na ovire in tako je ostalo pri nemškem jeziku.³⁴ Ureditev šol, predvsem pa uvedba slovenskega jezika kot učnega, postaja permanentna zahteva, tudi kasneje ko se že pojavljajo tabori.

Medtem ko so se v prvih časih od uvedbe ustavnega življenja izražali upi, da bo skorajšnji čas prinesel rešitve, ki bodo dale slovenskemu jeziku enakopravno veljavo, so ti upi kmalu zvođeneli v izkušnjah vsakdanjosti in v dolgem pričakovanju izboljšav. »Živimo že čez 4 leta v ustavno enakopravni Avstriji, ali, žalibog! vživamo še malo ustavnih pravic. Podlaga ustave je enakopravnost narodnega jezika in veljava njegova v javnem življenju; brez veljave domačega jezika v šolah, uradnih, deželnih zborih je vsaka ustavnost puhla stvar, ktera našemu narodu nobenega prida ne donša. Vemo sicer, da je težko, stari sistemi na enkrat slovo dati, ali vendar bi smeli pričakovati, da se naš jezik hitreje v šole in uradnike vpeljuje. Pa kaj bodi li nam od Njih. Veličanstva našega cesarja zagotovljena enakopravnost vedno le na papirju ostajala? ... Doba germaniziranja ali ponemčevanja je po oktoberskeji diplomii nehala ali vsaj bi morala popolnoma enkrat že jenjati,« je tožil v celovškem »Slovincu« dopisnik iz Ajdovščine.³⁵

Omenili smo že zanimivo pobudo učitelja na goriški višji realki Franca Zakrajška iz marca leta 1860 o potrebi slovenskega časnika na Goriškem. Za novo leto 1861 je nameraval izdati književni almanah »Vile slovenske«, v drugi polovici leta 1861 pa se je pripravljaj za izdajanje lista »Lipa slavjanska«, ki naj bi bil »zabavni (kratkočasni) in podučni list«. Kljub temu, da so mu prijatelji izdajanje odsvetovali, je vendar le vztrajal, končno pa se je nameri odrekel zaradi tiskarskih in založniških okoliščin. Istočasno z Zakrajškom je pričel goriški Italijan Giovanni Filli pripravljati list »Il speculatore goriziano«, ki naj bi objavljaj tudi slovenske prispevke. S svojo namero je uspel le delno, ker je 11. januarja 1862 izšla v Gorici prva in obenem edina številka tednika »Lo Speculatore goriziano — Goriški oglednik«, ki je imel italijanski in slovenski uvodnik, in je povedal, da bo časnik »le samo tisto obsegel, kar domorodcem naše kronovine, naj si bodo že kakoršnega koli stanu in pa narodnosti, v prid in pa v korist priti zamore«. Z objavo Cegnarjeve pesmi »O posvečevanju Prešernovega špominka« je list zaključil svoj slovenski del. »Novice« so po izidu želele uredniku Filliju uspehe pri težavnem delu in poudarile, da bodo o listu več poročale,

³³ N, 39, 25. 9. 1861, 321; 40, 2. 10. 1861, 328; 41, 9. 10. 1861, 336—7.

³⁴ N, 26, 25. 6. 1862, 213; N, 2, 14. 1. 1863, 15.

³⁵ Slovenec (odslej S), 39, 27. 5. 1865, 155.

ko bo prinesel slovenske članke. Kasneje so »Novice« zaniemale vsako zvezo Slovencev s tem neuspešnim poskusom.³⁶ Filli si je najbrže prizadeval ustvariti nepristranski deželni list, ki pa že ob izidu ni naletel na primeren odziv, njegov urednik je kasneje zapisal, da je list »umrl novorojen zaradi pomanjkanja mleka«.³⁷

Veliko bolj uresničljiva so se v letu 1862 pokazala prizadevanja kmetijske družbe v Gorici, da prične izdajati svoje glasilo tudi v slovenskem jeziku. Kmetijska družba je nameravala izdajati tak list že v začetku petdesetih let, kasneje je ob koncu leta 1861 izdala v slovenskem jeziku koledar, ki je izšel tudi za naslednje leto. Leta 1862 je pričela družba izdajati časnik v italijanskem jeziku, v skrajšanem naslovu »Atti e memorie«, toda že v istem letu je na zboru kmetijske družbe njen predsednik 22. maja predlagal, da prične izhajati tudi slovenski list.³⁸ Kmetijska družba pa je zamisel pričela uresničevati, vendar ni našla dovolj naročnikov in urednika. »Glavni zbor« družbe je 28. maja 1863 znova obravnaval vprašanje lista. Družba je prosila slovensko čitalnico v Gorici, da bi ji preskrbela brezplačnega urednika. Nalogo sta nato sprejela Andrej Marušič in dr. Josip Tonkli, odvetniški kandidat v Gorici.³⁹ Vendar pa ob samem sklepu, da pričneta izhajati list, niso bila rešena vprašanja vsebine novega lista. Predsednik družbe se je namreč zavzemal za vsebinsko razširitev italijanskega glasila družbe, pri čemer so mu nekateri člani ugovarjali, saj so hoteli, da list ostane izrazito strokovno glasilo. Z nejasnim vsebinskim konceptom je pričel izhajati v Gorici »Umni gospodar«, s podnaslovom »mesečen list za kmetijsko gospodarstvo in obrtništvo, izdaje ga c. k. kmetijska družba Goriška«. Prva številka je izšla 31. julija 1863, kot začasni odgovorni urednik je bil naveden Andrej Marušič. Goriški katehet se je tako iz marljivega dopisnika nekaterih takratnih slovenskih listov razvil v urednika lista; list je urejeval do konca leta 1865 ko je prenehal zaradi nasprotovanj italijanskih članov družbe, ker je zlasti v svojem zadnjem letniku prinašal tudi politične vesti. Andrej Marušič je septembrsko, deveto številko tretjega letnika podpisal že kot izdajatelj in odgovorni urednik, list pa je nosil podnaslov »list za kmetijstvo in druge deželne zadeve«.⁴⁰ »Umni gospodar« je že v svoji prvi številki naznanjal, da bo prinašal »domače in tuje novice raznega zapopadka«. Potemtakem ni bil izrazito strokovno, kmetijsko glasilo. »Novice« so izid lista pozdravile, »narod slovenski ima zdaj že 7 časnikov«.⁴¹ O konceptu lista je odločal zbor kmetijske družbe v Tolminu 21. septembra 1863, glede predloga, da bi list obravnaval tudi nekmetijske zadeve, je dobilo predsedstvo družbe nalogo, da rešuje za-

³⁶ B. Marušič, Ob stoletnici »Goriškega oglednika«. Kronika, XI/1963, zv. 2, str. 101—106.

³⁷ G. Filli, Programma di due giornali bimensili politici e di varietà per la provincia di Gorizia. Gorizia 1869, str. 10.

³⁸ N, 26, 25. 6. 1862, 216.

³⁹ N, 29, 22. 7. 1863, 230—1.

⁴⁰ B. Marušič, Ob stoletnici »Umnega gospodarja« (1863—1963). Jadranski koledar 1963, str. 209—220.

⁴¹ N, 33, 19. 8. 1863, 265.

devo v sporazumu z uredništvom. Predsednik družbe, kasnejši goriški župan Claricini, je bil listu naklonjen in le na lastno odgovornost dovolil Marušiču objavljane člankov nekmetijske vsebine. Marušič pa ni skrival želje, »da bi se iz tega lista izcimil sčasoma nekak deželni časnik, kateri bi vsem posebnim — duševnim in materialnim — potrebam goriških Slovencev zadostoval.«⁴² Prav zavoljo tega je bil toliminski zbor »za Goriške Slovence imeniten in spomina vreden, bodi da gledamo na narodnost, al da se na kmetijstvo oziramo.«⁴³

Drugi letnik »Umnega gospodarja« je imel podnaslov »mesečnik za kmetijstvo, obrtnijstvo in druge deželne zadeve, ter za izobraževanje ljudstva sploh« in si je dal vzdevek »grebenica, res, da zdaj še šibka in malo rodovitna grebenica, zlasti neprecenljivih ljubljanskih ‚Novic‘ in — ‚naše Gorice list‘«. Tretji letnik je izhajal vključujoč še osmo številko pod podnaslovom »list za kmetijstvo in druge deželne zadeve« z dovolj bogato nekmetijsko vsebino. Prav v tem nekmetijskem delu je list 15. maja 1865 (štev. 5) prinesel drobno vest o aprilskih volitvah v goriški mestni svet v rahlo zasmehljivem tonu ter na istem mestu vest o nameravanih proslavah šeststoletnice Dantejevega rojstva v Gorici, kar je vzbudilo nejevoljo pri italijanskih članih kmetijske družbe. Na občnem zboru družbe 29. maja 1865 je goriški liberallec Carlo Favetti (»Umni gospodar« je goriške liberalce v napadenem članku poimenoval Favettovce, »za tukajšnjo liberalno laško stranko menda najprimeriši ime«) napadel »Umnega gospodarja«, da objavlja politične vesti, medtem ko se italijansko glasilo drži pravil družbe. Njegovi kritiki so se pridružili še dr. Pajer, dr. Jona in dr. Maurovich. Njim so odgovarjali dr. Tonkli, dr. Doliac in urednik Marušič. Zasedanje je bilo burno in predsednik družbe ga je bil prisiljen prekiniti in nase prevzeti vso odgovornost. Kljub zahtevam Italijanov je »Umni gospodar« še dalje ohranil svoj novičarski del. Poročanje o Antoninijevi knjigi »Il Friuli orientale« je končal z besedami: »nikar nas Slovence ne dražite; mi ljubimo Vaš jezik, smo vam prijetli, če hočete, toda — amici usque ad aram; ara naša je — zvestoba do Avstrije in cesarja ter — narodnost in domovina slovenska, ki nam jo je tudi Bog dal. Suum cuique!«⁴⁴ List se je dotaknil tudi mariborskega programa iz leta 1865, obsežni Lavričev članek v zadnjih dveh številkah pa je poudarjal pomen slovenskega jezika in šol za ljudstvo.⁴⁵ V svojem dve leti in pol trajajočem izhajanju je »Umni gospodar« opravil veliko narodnobuditeljsko delo, sicer utesnjen zaradi svoje ozke vsebinske usmerjenosti, je objavljal tudi politične vesti. Pri tem se ni v ničemer razlikoval od veljavne slovenske politične miselnosti, ki so jo vodile ljubljanske »Novice«. Krog dopisnikov iz Goriške, ki jih je leta 1863 zbiral Levstikov »Naprej« in od 1865 dalje celovski »Slovenec« dokazuje, da so se tudi na Goriškem mnogi odtegovali »noviškemu« krogu.

⁴² UG, 4, oktober 1863, str. 25.

⁴³ Ib., str. 28.

⁴⁴ UG, 10, 15. 10. 1865, 82—3.

⁴⁵ B. Marušič, Ob stoletnici... Jadranski koledar 1963, str. 219.

Čitalniško gibanje

Za razliko od deželnega zbora, kjer je bil razvoj in napredek slovenske politične miselnosti vezan vselej na obstoječo zakonodajo ter na narodnostno raznolikost članov zbora, je slovensko časopisje, predvsem pa čitalniško gibanje doprinalo narodnostni prebuji prvine lastnega političnega življenja. Čitalniško gibanje, ki na Slovenskem pričnjenja z letom 1861, a se zlasti razmahne v sredini desetletja, je našlo prav plodna tla tudi na Goriškem. Pravila prvih čitalnic so odklanjala vsako politično dejavnost, razvoj pa je kasneje presegel meje kulturnoprosvetnega dela in terjal drugačne oblike. Poleg političnega delovanja je bilo pomembno tudi gospodarsko, a omejeno je bilo le na vzgojno plat, gospodarskih problemov kmetijstva kot obrti. V obravnavanem desetletju je bila zlasti na Primorskem gostota čitalnic zelo velika, sledeč nepopolnemu statističnemu pregledu slovenskih čitalnic iz leta 1869⁴⁶, lahko razberemo, da je bilo od 56 čitalnic na slovenskem narodnostnem ozemlju 16 čitalnic na Kranjskem, prav toliko na Goriškem, 13 na Štajerskem, 9 na Tržaškem ter dve čitalnici na Koroškem. Skupaj je bilo na takratnem Primorskem 25 čitalnic kar je komaj nekaj manj kot polovica vseh slovenskih čitalnic.

Na Goriškem je v času od 1862 do konca leta 1870 nastalo 20 čitalnic, njih razporeditev po deželi je bila zelo različna. Razen Sežane⁴⁷ in Kobarida in Bovca so imeli vsi večji slovenski kraji dežele svoje čitalnice, a kar je najpomembnejše, svoje čitalnice so dobile tudi nekatere kmečke vasi. Čitalnice so bile ustanovljene v devetih občinskih središčih z več kot 2000 prebivalci (Gorica, Dornberk, Solkan, Vrtojba, Vipavski križ, Rihemberk, Komen, Cerklje, Tolmin), 11 čitalnic pa je bilo v krajih z manjšim številom prebivalstva (Ajdovščina, Skopo, Lokavec, Volče, Črniče, Kanal, Prvačina, Šandrež, Nabrežina, Miren, Štanjel). V nekaterih večjih predelih ni bilo čitalnic, tako v Brdih, na Bovškem, na Kobariskem in v bližnjih goriških gorah. Zato pa je bilo njih število večje v okolici Gorice in Vipavski dolini, pri čemer ni brez pomena omeniti, da so bile v zgornji Vipavski dolini, na Kranjskem, čitalnice ustanovljene v Vipavi, Podragi in Šentvidu (Podnanosu), na kranjskem Krasu je bila čitalnica v Senožečah in nekoliko bolj oddaljena čitalnica v Ilirski Bistrici, ob severovzhodnih mejah dežele pa je od leta 1866 delovala čitalnica v Idriji. Posebnega pomena se zdi tudi pregled števila čitalnic po letih nastanka, tako sta v letu 1862 nastali na Goriškem dve čitalnici, v letih 1863 in 1865 ni bila ustanovljena nobena čitalnica, leta 1864 nastane le ena, dve leti zatem 1866 nastaneta dve novi čitalnici, posebno plodno je leto 1867, ki je dalo kar 8 novih čitalnic; to leto se na ostalih slovenskih področjih ne pojavi niti ena nova čitalnica. Ustanavljanje goriških čitalnic v letu 1867 se zdi pomembno tudi zavrlo tega, ker je bila

⁴⁶ Letopis Matice Slovenske za 1869, str. 282—296.

⁴⁷ »Domovina« (odslej D), 1, 8. 1. 1869, 5, beleži ustanovitev čitalnice v Sežani. Vest pa je tudi obenem edini podatek o obstoju čitalnice v Sežani v obravnavanem razdobju.

večina uradno potrjena še pred sprejetjem zakona z dne 15. novembra 1867 o pravici združevanja (o društvih in političnih društvih). Leta 1868 ni bilo nobene nove čitalnice, naslednje leto 5 čitalnic, za leto 1870 pa je poznan nastanek le dveh. Tak postopni razvoj čitalniškega gibanja kaže, da se je spočetka osredotočilo predvsem okoli večjih središč (Tolmin, Gorica, Ajdovščina), kasneje pa je obujena narodna zavest zahtevala razvoj v najširše plasti slovenskega prebivalstva podeželja. Goriške čitalnice so v veliki meri nosile vzdevek »čitalnice«, pojavila pa se je tudi oblika »bralno društvo« (spočetka Volče, Prvačina, Štandrež), ob nazivu čitalnica je ostal še dodatek »narodna« v več primerih, po vaseh pa so bile »kmečke čitalnice« ali celo »kmečke in rokodelske«. Prav poudarek pripadnosti določenega sloja prebivalstva, tako socialnega kot poklicnega, je ohranjal mnogim čitalnicam skozi več naslednjih desetletij podobo resnega dela in šele fašizem je pokončal delo mnogih, potem ko so šestdeset let uspešno delovale za kulturnoprosvetni razvoj kraja.⁴⁸

Prva goriška čitalnica je bila ustanovljena v Tolminu. V tem trgu je kot v ostalih večjih krajih (Ajdovščina, Kobarid, Bovec) deloval nemški, za uradnike namenjeni »Leseverein«. Tolminski uradnik Tavčar si je že ob koncu leta 1861 prizadeval, da postane nemško društvo slovenska čitalnica, a je občni zbor društva sklenil, da ostane vse po starem.⁴⁹ Takrat pa se je že del tolminskega slovenskega uradništva zbiral v Devetakovi hiši in pripravljali tla za novo čitalnico.⁵⁰ Prav na začetku leta 1862 pa se je pojavila prva vest o pripravljanju čitalnice.⁵¹ 6. januarja 1862 so pravila, ki sta jih podpisala notar dr. Janez pl. Premerstein kot predsednik in Valentin Luznik kot tajnik poslali tržaškemu namestništvu v potrditev, 10. februarja so bila pravila potrjena, 16. dne istega meseca je imelo društvo svoj prvi občni zbor, 20. februarja 1862 pa je bila čitalnica slovesno odprta.⁵² Ob tem je poročilo v »Novicah« pisalo in prineslo govor predsednika čitalnice v celoti: »Ker so bile naše pravila od naše c. k. okrajne uradnice prijazno sprejete in od našega mnogočastitega gospoda predsednika deželne namestije barona Burgerja prav v domačem slovenskem jeziku potrjene, in ker so naš slavniti vitežki Cesar svoje zveste slovenske junake na Laškem po slovensko pohvalili, nam se je nadjati, da naša narodna čitavnica bode imela lepo prihodnost.« Govoru je sledilo petje in deklamacija in nato zabavnejši del večera.⁵³ Skromni začetek prve goriške čitalnice pa je napovedal bogato razdobje, ki mu je spočetka dajalo podobo prav delovanje tolminske čitalnice in kasneje goriške.

⁴⁸ B. Marušič, Čitalniško gibanje na Primorskem in nastanek narodne čitalnice v Rihemberku. V »Ob stoletnici rihemberške čitalnice. Ob stoletnici kulturnoprosvetnega delovanja v Braniku«, Branik 1968, str. 5.

⁴⁹ N, 51, 18. 12. 1861, 418—9.

⁵⁰ B. Marušič, Stoletnica tolminske čitalnice 1862—1962 (Bivanje dr. Karla Lavriča v Tolminu). Jadranski koledar 1962, str. 179.

⁵¹ N, 2, 15. 1. 1862, 15.

⁵² N, 8, 19. 2. 1862, 68; Zgod. tolm. čitalnice od 1862. naprej. Soča, 20. 24. 1. 1906, str. 6, 7.

⁵³ N, 10, 5. 3. 1862, 77.

V Tolminu so v marcu 1862 imeli že drugo besedo, na kateri je tajnik čitalnice Valentin Luznik govoril o pomenu društva, ter o pomenu učenja slovenskega jezika, ki ga je treba poznati in se ga z veseljem učiti. Govornik je spregovoril o novem narodnostnem gibanju, »tudi do nas tolminskih Slovencev je sonce svobode prisijalo; tudi nam tukaj na izhodu ‚mrzlega vrha‘ se vnema v srca gorka ljubezen do naše mile matere Slave. In nam, ki smo tukaj na meji benečanskih Italijanov, od koder marsikdaj sovražna sapa pripiha, ostaja srce vselej stanovitno v zvestobi in vdanosti do našega vladarja«. ⁵⁴ Podobne ugotovitve podaja tudi poročilo iz Tolminskega, ki so ga prinesle »Novice«: »Tukaj na Tolminskem se lahko reče, da za našo narodnost se zares lepo skrbi; saj ni dolgo, kar ste nam ‚Novice‘ oznanile, da tudi v Tolminu, glavnem trgu tega kraja, se je čitavnica napravila kakor po drugih slovenskih krajih, ki bo gotovo napredovanju naše narodnosti veliko pripomogla... Pa tudi ljudskih šol ima ta kraj veliko, ktere so, posebno v zadnjem času — slava našemu nadzorništvu! — vse na slovenski podlagi vredjene. — V večih trgih, kakor: v Tolminu, Kanalu, Kobaridu, Bovcu in v Cerknem so više ljudske šole, in imajo po 2 učnika; v manjših trgih pa in vaseh so niže ljudske šole, vse slovenske, ki imajo svojega svetnega učnika, ali pa po skrbi naše slavne škofije duhovni v njih učijo, ker je šola za njih službo že sklenjena ali pa iz proste volje učijo.« ⁵⁵

Drugo čitalnico so pričeli pripravljati v Gorici. V nekem dopisu z Dunaja, ki je izšel v »Novicah« je pisalo o primernosti čitalnice v Gorici in dopisniku so bile dobro znane ovire, ki so »tej reči na poti; dobro vem, da moji goriški bratje so vrli Slovenci; al ne dvomim, da bi se bilo o slov. čitalnici v Gorici že zdavnaj govorilo, ako bi tako lahko bilo, kakor v drugih slovenskih mestih«. ⁵⁶ Kasneje poroča Josip Tonkli iz Gorice, da okoliščine za čitalnico v Gorici niso bile godne, vendar so resne priprave v teku. ⁵⁷ Drugi dopisnik iz Gorice odgovarja Tonkliju: »Kdor pozna sedanje razmere, mora res priznati, da ni ravno lahko napraviti čitavnice; vendar, ali se bodo te nemile okoliščine, ki res overajo prosto gibanje tukajšnjih Slovencev, takoj precej odstranile ali predrugačile, in ali niso enake ovire zadrževale ustanovitve čitavnice tudi po drugod?... Le srčnosti je treba; predolgo pretresovanje ne zda in ne kaže nikamor; drugače bomo potrpežljivost nekterih domoljubov, ki željno pričakujejo te lepe ustanovitve, le trpičili in popolnoma strudili«. ⁵⁸

Medtem ko so se v Gorici pripravljali, da ustanove čitalnico ter so meseca avgusta bila že sestavljena pravila, je bila v Vipavi in na bližnjem Lanthierijevem gradiču Zemono velika prireditev v nedeljo 8. septembra 1862. V Vipavo so prišli člani ljubljanske čitalnice, da bi vrnili obisk Vipavcev v Ljubljani 4. aprila 1862. Med ljubljanskimi gosti

⁵⁴ N, 13, 26. 3. 1862, 101—2.

⁵⁵ N, 14, 2. 4. 1862, 109—110.

⁵⁶ N, 15, 9. 4. 1862, 117.

⁵⁷ N, 28, 9. 7. 1862, 235—6.

⁵⁸ N, 31, 30. 7. 1862, 260.

sta bila tudi dr. Bleiweis in ljubljanski župan Ambrož. Pri besedi na gradiču Zemono se je zbralo okoli 800 ljudi, največ Vipavcev, z zastavo pa so prišli tudi Ajdovci in Goričani, zato tudi ni pozabil vipavski dekan Jurij Grabrijan (1800—1882) že takoj na začetku poudariti veze Vipavcev z bližnjimi deželnimi sosedi: »Namen našega današnjega shoda Vam je — mislim — znan. Zanašam se namreč, da se pohvalnega pisma dobro še spomnite, katerega smo pretečeno zimo po vseh naših komunih ta — in unkraj Hubla s tako pripravnostjo podpisovali, ki je bilo namenjeno društvu slavnih mož v Ljubljani poslano biti, kateri so se s srčno pogumnostjo povezali prizadevati si, da bodo našemu maternemu slovenskemu jeziku na noge pomagali, ga izobrazovali in za njega povzdigo in veljavo pri vseh prilikah skrbeli.« Važnost udeležbe ljudi iz širšega področja je v svojem govoru na besedi pokazal tudi ljubljanski župan Ambrož: »Drugi narodi popotvajo na daljne ptuje kraje, ker so v svojih geografičnih mejah že bolj zedinjeni, — Slovenci smo razdeljeni po mnogih geografičnih mejah; zato je prva potreba, da se med seboj seznanimo; zato ne hodimo daleč po svetu, ampak se zbiramo v naši domači deželi; priča tega je to, da so danes naši sosedje iz Goriškega in Tržaškega sem prišli se udeležiti zanimive veselice.« Poročilo navaja med goriškimi uglednejšimi gosti državnega in deželnega poslanca Antona Černeta, Andreja Marušiča, Petra Kozlerja, notarja iz Sežane, dornberškega župana Franca Kerševanija, ajdovskega župana Mohorčiča, rihemberškega župana Furlanija. Prisostvovala sta prireditvi tudi Josip Tonkli in posestnik iz Rihemberka Ivan Ličen,⁵⁹ ki sta skupaj z Jožefom Budauom podpisala prošnjo za uradno odobritev goriške čitalnice. Ta prva množičnejša prireditev v Vipavski dolini je dolgo ostajala kot mejnik v narodnostni prebui geografske Goriške, ki pa jo je deželna meja na Hublju delila v dve upravni enoti. Toda kljub temu so med Vipavci obeh dežel obstojale vezi, ki pa so se razumljivo odražale predvsem v občasnih nastajajočih čitalnicah na obeh straneh Hublja.

Prav zato ni odveč omeniti, da se je živahno kulturno oživljanje pričelo tudi ob severovzhodnih upravnih mejah Goriške. V Idriji je sicer deloval »Leseverein«, a časopisna poročila pišejo veliko o raznih slovenskih gledaliških predstavah, v Idriji je delovalo tudi nekako slovensko pevsko društvo.⁶⁰ Živahnejše je bilo v Vipavi, kjer je živel Jurij Grabrijan, pesnik in poznani javni delavec. V Vipavi je sicer deloval »Leseverein«, v katerem so v letih 1862—1863 nastopali vipavski pevci s slovenskimi pesmimi. V sredini leta 1863 je »kazinska čitavnica« (tako piše poročilo) v Vipavi pripravila prireditev, na kateri je Grabrijan že govoril o obstoju društva, ki »imenujte ga že potem, kakor Vam drago«.⁶¹ Na prireditev so prišli tudi Ajdovci. Ko se je vipavska kazina zbrala na občni zbor 18. februarja 1864, je večina članov odločila, da se preimenuje v čitalnico.⁶² Oblast je pravila potrdila 22. aprila 1864, 12. maja

⁵⁹ N, 38, 17. 9. 1862, 230—3; 39, 24. 9. 1862, 328—30.

⁶⁰ N, 48, 2. 12. 1863, 389.

⁶¹ N, 26, 1. 7. 1863, 206.

⁶² N, 9, 2. 3. 1864, 70.

je čitalnica dobila svoj odbor, ki mu je načeloval dekan Grabrijan;⁶³ 14. avgusta pa se je čitalnica nadvse slovesno odprla.⁶⁴ Le teden dni prej je bila odprta čitalnica v Ilirski Bistrici. Naslednja čitalnica na bližnjem Kranjskem je bila v Idriji, kot dan njene ustanovitve se navaja 29. november leta 1866, pričela pa je delovati 26. februarja 1867.⁶⁵ Leta 1866 je dijak Anton Žgur iz Podrage dal pobudo za ustanovitev vaške čitalnice, »narodno-kmetijske knjižnice (bukvarnice)«. ⁶⁶ Žgur je v drugi polovici leta 1865 skušal s prireditvijo, ki pa ni našla odziva, vzdramiti vaščane Podrage. Kljub temu, da so morali v Podragi čakati kar dve leti na uradno potrditev njih čitalnice, je ta uspešno delovala in imela v sredi leta 1866 že 130 knjig.⁶⁷ Končno so bila pravila odobrena v februarju 1868, slovesna otvoritev pa je bila 19. aprila isto leto, takrat je nastopil z govorom o »svobodi« tudi ajdovski odvetnik dr. Karel Lavrič. Že omenjena statistika slovenskih čitalnic navaja, da sta se v letu 1863 ustanovili čitalnici tudi v Šentvidu pri Vipavi ter bližnjih Senožečah na Krasu in v Postojni.

Privoljenje za ustanovitev goriške čitalnice nosi datum 26. september 1862, že 1. oktobra se je osnoval odbor čitalnice, ki so ga sestavljali Andrej Winkler kot predsednik, uradnik Viktor Milharčič, kot podpredsednik, odborniki so bili duhovnik Josip Furlani, deželni blagajnik Andrej Jeglič, katehet Andrej Marušič, deželni svetovalec Ferdinand Zörer in učitelj Anton Toman.⁶⁸ Ta začasni odbor je vabil v članstvo in vabilu zapisal, da je poglobitni namen društva: »Narodna omika! Čitavnica bo nekako narodno ognjišče, od koder se bo po naravni in postavni poti širila dušna gorkota slovensko-narodne zavednosti, po hribih in dolinah slovenskih ob Soči in Vipavi«. ⁶⁹ V začetku decembra 1862 je imela čitalnica svojo prvo prireditev. Dopis iz Gorice, ki so ga prinesle »Novice« v začetku leta 1863 podaja zanimivo poročilo o goriški čitalnici od zamisli pa do prve njene prireditve: »Čitavnica goriška pomeni zanimiv košček naše kulturne zgodovine. Naj pokažem tedaj, kako se je izcimila in začela, kako se razvija in napreduje. Ko smo tedaj, meseca aprila pre. l. rožičke pomolili in svet zagledovali, ni bilo vreme za čitavnico še ugodno. Pravila čitavnice so že spisane, bile so spet na stran položene. Meseca avgusta šele smo poskusili goloba izpustiti. Pretrgano nit smo na novo povzeli in v drugi polovici avgusta so bile pravila že oddane, kamor se je tikalo. Malo dni potem se je pokazalo, da nismo bili preslabi vremenski preroki. 30. avgusta namreč je imela tukajšnja gimnazija svojo končno slovesnost. Nepričakovani radostni klici pri slovenski deklamaciji tistega dne zaznamujejo za našo reč pomenljivo dobo;

⁶³ N, 21, 25. 5. 1864, 172.

⁶⁴ N, 34, 24. 8. 1864, 277—9; 35, 31. 8. 1864, 286—90; Rojstni god ali prva slovesna beseda ipavske čitavnice 14. avgusta 1864, str. 1—16.

⁶⁵ N, 8, 20. 2. 1867, 64.

⁶⁶ N, 19, 9. 5. 1866, 154; B. Marušič, Stoletnica čitalnice v Podragi. Primorske novice G, 22, 25. 5. 1968, str. 8.

⁶⁷ N, 37, 12. 9. 1866, 298—9.

⁶⁸ N, 41, 8. 10. 1862, 346; K.O.S (Fran Kos), Dvajsetletni obstanek goriške čitalnice. Soča, št. 50, 15. 12. 1882; št. 51, 22. 12. 1882.

⁶⁹ N, 45, 5. 11. 1962, 378.

pokazala se je zbudjena narodna zavest in moč tukajšnjega slovenstva, kakor nikdar popréd. Trezni in pošteni opazovavec te prikazni je moral priznati, da je bilo to plamen narodne zavednosti, ki je bil nenadoma kvišku dvignil. Nauk, ki smo si ga iz vsega tega posneli, je bil ta, da narodno čutje je že širje kroge prešinilo, kakor smo menili in da je treba za kladivo zgrabiti, dokler je železo belo. Pogum velja, si mislimo; zastavo našo začnemo nekoliko drznejše razvijati in družnike za čitavnico očitno nabirati. Pravila pa so ležala takrat še zmiraj v Gorici. Sem vmes spada imenitni slovenski shod v Ipavi 8. sept. Kar smo tam vidili in slišali, je pritisnilo le še pečat našim sklepom. Čitavnica je odsihmal nam geslo, nasprotnikom našim pa zabavljica. Slovenci in Neslovenci stikajo glave. Temu je čitavnica kamen pohujšanja, unemu drevo spoznavanja; ta nam zabavlja, uni se nam posmehuje, tretji nas celo denuncuje. Os in sršenov razdraženih se ni manjkalo. Inimici hominis pa — se ve — domestic. Naleteli smo pri nabiranju udov na vašo mlačnost, kakor smo se zanašali; mnoge je oparila neka plahota, pa sami niso prav vedili, zakaj? Na vse to — post tot discrimina rerum — je dospela konec septembra že znana slovenska rešitev tržaškega namestništva, potrditev naših pravil. To je Goričane osupnilo; žal mi je, da nismo imeli tisti čas 'Figara' ali kacega tacega lista v Gorici; tvarine bi se mu ne manjkalo. Čitavnica je bila odsihmal en vogue; gostivnice in kavarnice so jo bile polne. Prve dni oktobra se je volil začasni odbor; od tistega večera je postala zaupljivo, nad vsakoršen sum povzdignjeno slavno Winklerjevo ime zastava našim zahtevanjem, poroštvo našim sklepom, jedro ob katerem se enakošne čutja in mnenja vse v eno kristalizujejo... Oktobra se odbor pogostoma shaja; težav je bilo veliko premagati. Nepremekljivi sklep odborov je bil: 'Dostojno v vsakem oziru'. Treba je bilo goriškemu občinstvu imponovati, prisiliti ga k priznanju in spoštovanju naših poštenih namenov. Po tem takem se bo med drugim razumelo, da in zakaj smo se predrznili najeti za čitavnico najimenitnejše in pripravišne stanovanlišče v Gorici za 650 fl. In glej! fortes fortuna juvat, naša predrznost je mestjane močno osupnila; zasmehovanja in zabavljanja je bilo konec, še celo zavidati so nam začeli.«⁷⁰

S takimi prestižnimi oziri je pričela živahno delovati »Slovenska čitavnica« v Gorici. Da je bila Italijanom trn v peti dokazujejo dopisi, ki jih je goriški municipij poslal namestništvu v Trst v zvezi s prošnjo za uradno potrditev čitalnice. Tako stoji v dopisu z dne 17. septembra 1862, ki ga je podpisal goriški župan grof Mels Colloredo: »Prvi člen statuta društva govori, da se vzdržuje političnih zadev. Kljub temu pa, prepričani, da se bo natančno opazovalo to določilo statuta, se ne more drugače kot obžalovati, da zato, da bi se še povečal razdor v družbi tega malega mesta, ustanavlja slovenski kazino. Tako bomo imeli tri, mestnega, nemškega in slovenskega; zadnja dva so poklicali v življenje tujci v mestu, in prav zato moreta dati priliko za trenja in razprtije.«⁷¹

⁷⁰ N, 2, 14. 1. 1863, 14.

⁷¹ Arhiv namestništva v Trstu — mikrofilmski posnetki v Arhivu Slovenije, Ljubljana, 130/111—2.

Obe čitalnici, v Tolminu in Gorici, sta v letu 1863 pokazali prav zelo živahno delovanje. Zlasti velja taka ugotovitev za tolminsko, katere vodstvo je prevzel takratni tolminski odvetnik dr. Karel Lavrič (1818 do 1876) ter je njegov povratak v javno življenje po letu 1848 povezan z delovanjem čitalnice v Tolminu. Lavrič ni bil le glavni govornik na prireditvah, učil je nastopajoče, predvsem deklamatoriko, organiziral je mnoge prireditve. Na prireditvi 17. marca 1863 je Lavrič govoril pod naslovom »Vsa slovenska dežela naj bode učilnica in slovstva slovenskega«. Bil je obširen govor, kjer je poslušalcem skušal z primeri iz zgodovine pokazati pomembnost in mesto jezika v življenju naroda.⁷² Iz Lavričevega govora je bilo razbrati, da je v Tolminu delovala nekakšna knjigarna za slovenske knjige (poverjenik knjigarja Soharja iz Gorice). Prav tako kot ta, so tudi tretji Lavričev govor leta 1863 v tolminski čitalnici »Novice« v celoti ponatisnile; Lavrič je govoril o narodnem petju na prireditvi 5. maja 1863. Petje je bilo Lavriču le osnova, na kateri je predel svoja razmišljanja o narodu ter o svobodi, ki je »najpotrebnejši in najveličastnejši predmet, ki se more temu petju pridružiti«. Vest, ki je o prireditvi govorila, je za prihodnje besede najavila govore o narodnih shodih ter o starejši slovenski zgodovini, za ožji krog poslušalcev pa pravno predavanje »o zastaranju in pri posestvovanju«.⁷³ Govor o narodnih shodih je imel Lavrič na prireditvi 14. julija 1863, kljub nekakšni oblubi, ga »Novice« niso ponatisnile.⁷⁴ 30. septembra 1863 so na besedi v tolminski čitalnici nastopali otroci na »mali besedi«.⁷⁵ Oktobra meseca se je dr. Lavrič poslovil od Tolmina, preselil se je v Ajdovščino. Tolminci so mu priredili posebno besedo 21. oktobra 1863. Tudi tokrat je imel Lavrič govor, ki so ga »Novice« objavile pod naslovom »Zgodovinske črtice o znanstvu in umetnostih«. Govor je Lavrič zaključil s naslednjimi besedami: »Narodno zavest buditi in krepčati je torej vsakega Slovenca dolžnost, in posebno narodnih čitavnic visoka naloga. One so središče, v katerih se imajo duševne domoljubne moči navduševati in uriti. One so, rekel bi, narodne straže, in glasniki matere Slave, ki imajo neprenehoma narod dramiti, in pa skrbno paziti, da več ne zaspi.«⁷⁶

Delo goriške čitalnice v prostranih prostorih Stabilove hiše na goriškem Travniku je bilo v prvih mesecih leta 1863 zabavnejšega značaja. Tako je ples 8. februarja 1863 privabil mnoge veljavnejše prebivalce Gorice. Gotovo pa je bila v istem letu največjega pomena beseda posvečena »v spomin začetka omike med Slovenci po kršanstvu in narodnem pismenstvu«. Na prireditvi se je 12. julija 1863 v goriški čitalnici zbralo tudi veliko gostov iz drugih krajev, slavnostni govornik je bil dr. Josip Tonkli, ki ga časopisno poročilo imenuje kot »prvi slovenski doktor (kot pravosednik) v Gorici«. Obširni Tonklijev govor, v katerem je razgrinjal zgodovino Slovanov, govoril o pokristjanjevanju ter o Cirilu in

⁷² N, 17, 29. 4. 1863, 134—5.

⁷³ N, 20. 20. 5. 1863, 157—8.

⁷⁴ N, 29, 22. 7. 1863, 234.

⁷⁵ N, 41, 14. 10. 1863, 332.

⁷⁶ N, 44, 4. 11. 1863, 356; 45, 11. 11. 1863, 361—3.

Metodu in slovstvu tiste dobe, je končal s pregledom »stan slovenščine v Gorici«. V kratkem zgodovinskem pregledu se je spomnil Valentina Staniča, »prvi, ki se je bil v Gorici Slovenca zavedel«, Za konec je izrekel misli o prebujanju in postavil: »Narodni župani, narodni učitelji in narodni dušni pastirji so nepremakljivi stebri, na katerih se valovje nepostavnega poptujčevanja gotovo razbije. Vsi tedaj se svojega milega in lepoglasnega jezika poslužujmo v družini in v javnem življenji, v govoru in v pisanji.«⁷⁷

Lavričev prihod v Ajdovščino, bil je že poznan kot čitalniški organizator, je najbrže pospešil, če že ne sprožil spremembo ajdovškega »Leseverein« v čitalnico, občni zbor društva je 26. decembra 1863 tako spremembo sprejel z večino glasov.⁷⁸ V Trst so bila poslana pravila, namestništvo jih je potrdilo 22. februarja 1864. Čitalnica je tedaj štela 63 članov ter si je za svojega predsednika izvolila dr. Lavriča.⁷⁹ Čitalnica si je osnovala knjižnico s sto knjigami, ki jih je razpošiljala tudi po deželi.⁸⁰ 17. aprila 1864 se je ajdovska čitalnica odprla, glavni govornik je bil dr. Lavrič, ki je razlagal načela prebuje naroda; Slovenci se morajo pri tem najbolj zavedati, da so Slovenci, da čislajo svoj jezik ter da se mladina primerno vzgaja. Nanovo je definiral pomen čitalnic, ki so »družba Slovencev, kateri so namenjeni narodno zavest v sebi in v drugih buditi, kateri hočejo seznaniti se z našim že omikanim in lepoglasnim jezikom in slovstvom, in ki želijo narodno reč na vso moč podpirati. — Čitavnice so tedaj varhi, ki skrbijo za narod, so središča domoljubnih src; so učilnice nam odraslim, ki ne moremo več po šolah hoditi in učiti se jezika in slovstva.«⁸¹

Zanimiva pobuda ajdovske čitalnice na gospodarskem področju je najbrže Lavričeva. 17. julija 1864 so se zbrali v njenih prostorih kmetovalci iz Vipavskega in se pogovarjali o vinogradništvu. Lavrič je pripravil za to priliko govor, ki je bil objavljen v tisku pod naslovom »Združba je moč, združba napredek«. V govoru se je Lavrič potegoval za nekakšno zadružno gospodarjenje.⁸² Pa tudi pobuda za besedo »pod milim nebom« izhaja iz ajdovske čitalnice, bila je 15. avgusta 1865 v Palah pri Ajdovščini ter so se je poleg Ajdovcev udeležili tudi Tolminci in Vipavci.⁸³ V treh letih, kar se je z ustanovitvijo tolminske čitalnice pričela čitalniška doba tudi na Goriškem, so tri čitalnice prav uspešno orale ledino. Za naslednjo čitalnico je prišla pobuda iz Lokavca pri Ajdovščini. Tu so januarja ali februarja 1866 prosili za uradno dovoljenje;⁸⁴ ustanovili so »čitavnico za kmete in rokodelce«, vendar so bili po dolgih mesecih čakanja na dovoljenje ustanovitelji zaskrbljeni in ogorčeni vpraševali:

⁷⁷ N, 30—33; 29. 7., 5. 12., 19. 8. 1863; 239—240, 246—7, 254—5, 264—5.

⁷⁸ N, 9, 2. 3. 1864, 70—1.

⁷⁹ N, 14, 6. 4. 1864, 115.

⁸⁰ N, 21, 25. 5. 1864, 172.

⁸¹ N, 18, 4. 5. 1864, 148; 19. 11. 5. 1864, 156.

⁸² UG, 8, 15. 8. 1864, 59—63; ponatis N, 35, 31. 8. 1864, 281—2.

⁸³ N, 46, 15. 11. 1865, 376.

⁸⁴ N, 10, 7. 3. 1866, 81.

»Kaj le gospoda sme svoje kazine in čitalnice imeti, mi v kmetiški suknji pa ne? Mar nam mana obilnih in dobrih pridelkov brez vrednosti sama z nebes pada? Oviralcem kmetiške omike naravnost rečem: idimo in pogledjmo njive, senožeti in vinograde nevednega kmeta, in videli bomo, kako je vse pusto, — stopimo pa k sosedu, kateri je podučen in omikan, in zagledali bomo polje dobro obdelano, senožeti umno gleštane, vinograde v lepem redu.«⁸⁵ Meseca junija 1866 je bila tudi ta čitalnica potrjena, a se zaradi vojne tega leta ni mogla takoj odpreti, otvoritev je bila 4. novembra 1866.⁸⁶ Tega leta so pripravljali čitalnico tudi v Rihemberku. Prošnjo so poslali v Trst namestništvu v sredini leta 1866, v »Letopisu Matice slovenske« za leto 1869 piše, da je njen ustanovni dan 24. februar 1867, čitalnica se je odprla 10. novembra 1867. Ob tej priliki je predsednik čitalnice rihemberški župnik Pirc govoril, da se čitalnica ne bo vtikala »v političke vladne reči, ne v stvari ne v opravke, ki nas nikakor ne zadevajo; nobenemu narodu nočemo kratiti niti kaliti njihovih pravic; temveč le naš napredek in naše ter naših bratov omika, najbolj pa izobraževanje nadopolne mladine naše bodi edini merilo in vodilo tega našega početja.«⁸⁷ Ob koncu leta je dobila uradno privoljenje čitalnice v Skopem na Krasu. »Čitalnica za kmete in rokodelce« na Skopem, ki ji je predsedoval posestnik Jožef Živec je bila odprta 23. septembra 1867.⁸⁸

Največ goriških čitalnic pa je bilo ustanovljenih, uradno potrjenih in svečano odprtih leta 1867. Nastanek novih in dovolj pestra dejavnost starejših, daje čitalniškemu gibanju prav svojevrstno in edinstveno mesto. Uspešno deluje ajdovska čitalnica pod vodstvom dr. Lavriča. Tako je na besedi 4. februarja 1866 Lavrič govoril o liku slovenskega rodoljuba in zlasti poudarjal, »da človek, kateri kakoršni koli ideji (misli) živi, je ves drugi mimo tistega, kateri živi in skrbi samo in le za svoj život in za svoj materialni prid.«⁸⁹ Lavričev članek »Živa potreba, da prebiramo zgodovinske bukve«, ki je izšel v »Novicah«⁹⁰, je najbrže čitalniško predavanje. Isti list je nato v letu 1867 objavil v celoti še dva Lavričeva govora. Prvega »O potrebi obrtnijskega napredka«⁹¹ je imel na shodu primorskih čitalnic v Ajdovščini na travniku pod Školjem 1. junija 1867, ta prireditve »že pomeni uvod v taborske shode.«⁹² Na besedi v Ajdovščini 1. oktobra 1867 je govoril o notranjem položaju Avstrije, govor je bil objavljen pod naslovom »Ravnopravnost narodna — rešiteljica Avstrija«.⁹³ 3. maja 1868 je Lavrič govoril o gledališču in njegovi pomembni vlogi.^{93a}

⁸⁵ N, 22, 30. 5. 1866, 177.

⁸⁶ S, 1, 3. 1. 1867, 4.

⁸⁷ Nastanek narodne čitalnice v Rihemberku. V »Ob stoletnici rihemberške čitalnice...«, Branik 1968, str. 11—17.

⁸⁸ D, 41, 11. 10. 1867, 171.

⁸⁹ N, 8, 21. 2. 1866, 66.

⁹⁰ N, 2, 9. 1. 1867, 12—3.

⁹¹ N, 32, 7. 8. 1867, 259—260; 33, 14. 8. 1867, 268—9.

⁹² Š. Trojar, Taborsko gibanje na Primorskem. Goriška srečanja, št. 7, 1967, str. 25.

⁹³ N, 43, 23. 10. 1867, 352—3.

^{93a} N, 22, 27. 5. 1868, 173—4.

Na začetku 1867. leta so na Goriškem delovale 4 čitalnice. To pičlo število je najbrže pobudilo goriškega realčnega učitelja Franca Zakrajška, da bi se po vaških gostilnah postavili zametki čitalnic.⁹⁴ Prvi glas o pripravah za čitalnico pa je prišel iz Kobarida, kjer je bil 20. 1. 1867 sestanek, na katerem so se dogovarjali, da bi dotakratno shajališče Kobaridcev spremenili v čitalnico.⁹⁵ Posrednim potom sicer izvemo za obstoj nekake čitalnice v Kobaridu ob koncu leta 1867.⁹⁶ Kobariško čitalnico je kasneje v pozni zimi ali na pomlad 1871 ustanovil takratni kobariški kaplan Simon Gregorčič skupaj z Ignacijem Gruntarjem.⁹⁷

V letu 1867 je bila prva uradno odobrena čitalnica v Volčah (»bralno društvo«) in sicer 25. aprila, namen »bralnega društva« je bil, »da uka-željno ljudstvo za majhen denar potrebno berilo dobiva.«⁹⁸ Še leta 1864 je pisal dopisnik iz Volč, da v kraju ni duha ne sluha o narodnem življenju. A že dve leti nato je začela vas napredovati in pojavila se je prva po-buda za čitalnico.^{98a} Čitalnica se je odprla 15. septembra 1867. Skoraj istočasno je bila uradno potrjena čitalnica v Črničah (potrjena pravila so prišla 11. 5. 1867), ki je štela tedaj že 35 članov.⁹⁹ Čitalnica si je ustanovila knjižnico, knjige so ji podarili goriški dijaki in posamezniki.¹⁰⁰ Ustanovitev čitalnice v tem kmečkem naselju je vzbudilo živahno gibanje v kraju, odraža se v številnih dopisih, ki jih iz Črnič objavlja tisk. V teh se veliko bere o pomenu čitalnice: »Do zdaj se ni nihče zmenil za to, ker ni še vedel, da se mu krivica dela; zdaj pa, ko nam čitalnica in napredek oči odpira, mislim da se vse v kratkem spreobrne.«¹⁰¹ Čitalnica je imela svojo otvoritveno besedo z Lavričevim govorom 11. novembra 1867. Tretja čitalnica v tem letu po kronološkem redu nastanka je bila solkanska, bila je prva čitalnica v neposredni okolici Gorice. Namestništvo v Trstu je njena pravila potrdilo 10. junija 1867, čitalnica si je izbrala za svojega predsednika solkanskega kaplana Franca Podreko in pripravila slavnostno otvoritev 14. julija 1867; med govorniki je zabele-ženo tudi ime dr. Lavriča.¹⁰² 21. julija 1867 se je formiral prvi odbor čitalnice v Komnu, predsednik je postal Alojz Polley, društvo pa je ime-lo 58 članov.¹⁰³ Slovesna otvoritev čitalnice je bila 15. septembra 1867, istega dne je bila odprta tudi čitalnica v Volčah. Kot smo že omenili so bile v tem letu odprte še čitalnice v Skopem, Rihemberku in Črničah.

V letu 1867 je bila uradno potrjena (7. novembra 1867) tudi čitalnica v Kanalu. Tla za čitalnico v Kanalu je časopisje dalj časa pripravljalo.

⁹⁴ D, 3, 19. 1. 1867, 12.

⁹⁵ D, 4, 25. 1. 1867, 17.

⁹⁶ D, 48, 29. 11. 1867, 192.

⁹⁷ F. Koblar, Simon Gregorčič. Njegov čas, življenje in delo. Ljubljana 1962, str. 44.

⁹⁸ N, 20, 15. 5. 1867, 164.

^{98a} N, 7, 17. 2. 1864, 154; S, 78, 29. 9. 1866, 313—4.

⁹⁹ D, 20, 17. 5. 1867, 83.

¹⁰⁰ D, 23, 7. 6. 1867, 94.

¹⁰¹ D, 28, 12. 7. 1867, 118.

¹⁰² Stoletnica Slovenske čitalnice v Solkanu 1867—1967. Solkan-Nova Go-rica 1967, str. 4—9.

¹⁰³ D, 30, 26. 7. 1867, 127.

Kanal, ki je bil tedaj sedež okrajnega glavarstva, je imel svoj »Leseverein«.¹⁰⁴ »Kanal je res čuden kraj«, je opisoval ob novem letu 1866 dopisnik Tolminskega razmere v Kanalu, »kamor se je mnogo italijanske ali boljše rekši furlanske kulture zatrosilo.« Predlagal je ustanovitev čitalnice, saj sta v Kanalu dva moža tega zmožna.¹⁰⁵ Malo kasneje je isti dopisnik upal, da bo kanalski odvetnik dr. Josip Tonkli ustanovil čitalnico, saj so te potrebne, »posebno na mejah, kjer je narodnost zaradi dotike z drugimi narodi v največji nevarnosti. One nam bodo močne trdnjave proti napredovavnemu poptujčevanju.«¹⁰⁶ Dr. Tonkli je pričakovanja izpolnil, skušal je »Leseverein« izpremeniti v slovensko čitalnico, a je za njegov predlog bilo premalo pristašev in tako ni ostalo nič drugega, »kakor samostojno čitalnico napraviti; a malo upanje je, ker manjka trdne volje, toliko potrebne edinosti in pa — materialnih pripomočkov«.¹⁰⁷ V začetku maja so imeli v Kanalu prvo slovensko prireditev goriški dijaki, prireditev je bila v prostorih gostilne, vendar pa ni imela velikega obiska.¹⁰⁸ Članek v celovškem »Slovcu« je tožil prav ob tem času, da je v »narodnih zadevah« v Kanalu precejšnje mrtvilo, sicer je kanalska uradnija uradovala slovensko, nekaj članov sta imela Mohorjeva družba kot Slovenska matica, vendar se je v kraju malo govorilo slovensko. Led pa je bil končno prebit in 13. oktobra 1867 so bila podpisana prva pravila čitalnice. Potem ko so bila uradno potrjena, je dobila čitalnica odbor, ki ga je vodil kaplan Ivan Wolf. Prva prireditev je bila prav na dan 1. januarja 1868, otvoritvena beseda pa je bila šele 3. maja 1868.¹⁰⁹

Prav ob koncu leta 1867 je oblast uradno potrdila čitalnico v Vrtojbi, 23. februarja 1868 je dobilo društvo svoj odbor.¹¹⁰ Svojo prvo prireditev pa je čitalnica pripravila šele 6. februarja 1870.¹¹¹ 30. novembra 1867 je bila potrjena čitalnica v Vipavskem križu. 16. februarja 1868 se je slavnostno odprla z govoroma predsednika čitalnice kriškega župnika Lovra Sušnika in dr. Lavriča. S smrtjo predsednika, niti ne mesec dni zatem, je čitalnica komaj delovala, ali pa je celo prenehala, saj jo že omenjena statistika slovenskih čitalnic ne omenja, niti ni zaslediti v časopisju vesti, ki bi poročala o delovanju.

Tako živahno gibanje seveda ni ostalo brez odmeva v tisku, ki je ocenil pomen ustanavljanja čitalnic kot »trden duševen zid proti navalom italijanskega sosedu, kateremu se tako zelo sline cede po našej pokrajini. — V kratkem ste nam oživel dve čitalnici ter se ponosno

¹⁰⁴ K. Bavdaž, 100 let kanalske čitalnice. V »Ob stoletnici kanalske čitalnice in ob odkritju spomenika Mariju Kogojcu«, Kanal 1967, str. 6.

¹⁰⁵ S, 3, 10. 1. 1866, 11.

¹⁰⁶ S, 21, 14. 3. 1866, 83.

¹⁰⁷ S, 16, 18. 4. 1866, 129—130.

¹⁰⁸ S, 39, 16. 5. 1866, 156.

¹⁰⁹ Pred sto leti ustanovljena slovenska čitalnica v Kanalu ob Soči. Primorski dnevnik, 243, 14. 10. 1967, str. 3, 6.

¹¹⁰ B. Marušič, Stoletnica čitalnic v Vipavskem križu in Vrtojbi. Primorske novice G, 25, 15. 6. 1968, str. 9.

¹¹¹ N, 8, 23. 2. 1870, 65.

uvrstili osmim primorskim sestricam. Samo kakih 140.000 Slovencev v goriški kneževini, pa — 10 čitalnic! Kaj ne, vi italianissimi in nemškutarji, da to vam je vendar malo preveč? Zrastli ste nam rečeni svetlici v Solkanu pri Gorici pa v Komnu na Krasu — zares prav prikladna kraja — uni leži skoraj na furlanski meji, ta pa v središču značajnih Kraševcev, kateri se trdno drže svojih narodnih načel.¹¹² Ob veselju, ki ga je ta dopisnik v ljubljanskih »Novicah« zapisal ob desetih čitalnicah na Goriškem pa je urednik goriškega tednika »Domovina« pripomnil, da bi jih moralo biti na Goriškem 50.¹¹³ Značilna se zdi tudi izjava kaplana Marka Valesa na besedi čitalnice v Volčah 26. januarja 1868: »Pomislimo le, da več imamo zdaj že čitalnic, kot pred malo leti rodoljubov«.¹¹⁴ Andrej Marušič pa je v svojem listu »Domovina« pisal, da bi moral imeti njegov list desetkrat več prostora če bi hotel popisovati vsako čitalniško prireditev.¹¹⁵

Vzporedno z navdušenjem, ki spremlja popise čitalniških besed, s poudarjanjem narodnobuditeljskih značilnosti vsake nanovo nastale čitalnice, pa se pojavljajo stališča do konceptov dela vsake posamezne čitalnice ali pa gibanja v celoti. Tako naj bi kanalska čitalnica za vselej pregnala tuj, filistrski duh, ki se je prizadeval vgnezditi v Kanalu.¹¹⁶ In če še ostanemo pri Kanalu, je dopisnik v »Domovini« naročal po prvi čitalniški besedi, da naj čitalnica skrbi tudi za kmete: »Le ako imamo kmečko inteligencijo za sabo, le takrat je nam bodočnost in sicer slavna bodočnost zagotovljena.«¹¹⁷ Goriška »Domovina« je tudi priobčila značilno stališče, da morejo biti čitalnice postavljene v krščanskem duhu. Čitalnica, ki bi le dobivala časnike, jih posojala in hranila, bi bila za ljudstvo premalo. Učiti se je treba od cerkve, čeravno duhovniki posredujejo na tisoče manjših knjig in katekizmov, vendar razlagajo vsako nedeljo krščanski nauk v cerkvah javno in pismeno.¹¹⁸ Takemu stališču seveda ni bilo po volji zabavnejša plat delovanja nekaterih čitalnic: »Bistvena reč pa po kmečkih čitalnicah niso veselice, ampak poduk, omika, občni napredek«.¹¹⁹ Podobno je v svojem govoru na prireditvi goriške čitalnice, ki jo je dopisnik imenoval najboljšo prireditev čitalnice dotakrat, prav na začetku leta 1868 povedal predsednik čitalnice dr. Josip Tonkli: »Naše društvo pa nima le tega namena, da bi se samo zabavljali, ampak tudi veliko viši namen, namreč, narodno-družbno omiko pospeševati in na višo stopnjo omike povzdigavati.«¹²⁰ Še dalje pa je šel v gonji proti plesom dopisnik iz Črnič, ki je pisal, da so prav z namenom, da mladina s časom morebiti na ples nekoliko pozabi ali ga celo opusti, ustanovili čitalnico.¹²¹ Delo čitalnic je bilo pestro, a gotovo

¹¹² N, 32, 7. 8. 1867, 263—4.

¹¹³ D, 34, 23. 8. 1867, 141.

¹¹⁴ D, 6, 7. 2. 1868, 23.

¹¹⁵ D, 10, 6. 3. 1868, 39.

¹¹⁶ D, 2, 10. 1. 1868, 6.

¹¹⁷ D, 20, 15. 5. 1868, 80.

¹¹⁸ D, 34, 23. 8. 1867, 141.

¹¹⁹ D, 10, 6. 3. 1868, 39.

¹²⁰ D, 3, 17. 1. 1868, 10—1.

¹²¹ D, 22, 31. 5. 1867, 90.

je prišla njih zabavnejša oblika delovanja veliko bolj do izraza v večjih naseljih, zlasti velja pri tem omeniti goriško čitalnico, ki je prirejala plesne prireditve, pogostejše so bile tudi besede in razna predavanja, pri tem pa delo čitalnice ni bilo vselej enako intenzivno ter je upade aktivnosti tisk pridno beležil.

Tolminska čitalnica je priredila prvega maja leta 1869 izlet na stari tolminski grad. Prireditve je potekala v znamenju govorov in pesmi, ki »so doneli po grajskih razvalinah, v katerih so nekdaj stanovali mogočni grofi in s tlako tlačili naše zdaj prosto ljudstvo — slovenska zastava je vihrala na starem stolpu, kjer so prej zaprti stokali — Slovenci«, kasneje se je veselica odvijala pozno v noč v prostorih čitalnice.¹²² Prav nihanje aktivnosti čitalnice je značilno za Tolmin, kjer so padec delovanja pripisovali pomanjkanju primerne vodstva, tako se je večkrat poudarjalo pomanjkanje agilnega dr. Lavriča. Zato pa je tembolj uspevala ajdovska čitalnica, v Ajdovščini pa so se skušali čitalniško udeleževati tudi delavci. 31. januarja 1869 so pripravili besedo, na kateri je govoril dr. Lavrič o potrebi izobraževanja delavcev, se zavzemal za štirirazredno slovensko šolo, pa tudi za obrtno šolo v Ajdovščini. Časopisno poročilo je pozdravilo tako pobudo ajdovskih delavcev, poudarilo je navdušenost vseh prisotnih na prireditvi, »ali vsi pričakujemo še drugih dokazov, in potem bojo naši zbujeni delavci tudi drug korak storili in osnovali kako družbo v vzajemnem poduku in vzajemno pomoč, kakor je navada pri Angležih, Francozih, in kakor so se začeli tudi naši Nemci zbirati v take družbe.«¹²³ Ta pobuda ajdovskih delavcev je prvi poskus združevanja delavskega razreda na Goriškem v času ko je delavsko gibanje na Slovenskem prav v prvih povojih. Z letom 1867 pa ni bilo končano ustanavljanje čitalnic na Goriškem v obravnavanem desetletju. Leto 1868 je bilo mnogo manj plodno. V tem letu je kot smo že spoznali, pričela delovati čitalnica v Vipavskem križu, postavila se je vrtojbenska, svojo slavnostno otvoritev je pa doživela čitalnica v Kanalu.

Zivahnejše je bilo na bližnjem Kranjskem. Na otvoritvah čitalnic v Podragi in Postojni (17. maja 1868) je govoril tudi dr. Lavrič. Med tem ko je v Podragi Lavrič nadaljeval svoj govor »o svobodi«, ki ga je pričel že v Vipavskem križu, pa je v Postojni razpravljajl o šolstvu.¹²⁴ Pobude za ustanovitev čitalnice so se pojavile iz Dutovelj, 8. novembra 1868 pa so v Mirnu razpravljali o ustanovitvi čitalnice in izvolili pripravljalni odbor, ki ga je sestavljalo 6 članov.¹²⁵ Isti vir navaja tudi priprave za čitalnico v Sovodnjah, kar so pa »Novice« zaniemale. V Sovodnjah po pisanju lista »narodno zavednost tukajšnjo tlačijo kot svinčene teže deloma kolonijalni jarm, deloma pomanjkanje umnega in pogumnega gospodarja«.¹²⁶ Od teh pobud je bila uresničena le mirenska, 19. julija 1869 so bila namreč potrjena pravila »kmečke čitalnice« v Mirnu.¹²⁷

¹²² D, 19, 14. 5. 1869, 79.

¹²³ D, 6, 12. 2. 1869, 25; 7, 19. 2. 1869, 30.

¹²⁴ D, 21, 20. 5. 1868, 168.

¹²⁵ D, 46, 13. 10. 1868, 183.

¹²⁶ N, 50, 9. 12. 1868, 410.

¹²⁷ D, 34, 27. 8. 1869, 143.

Že prav iz začetka leta 1869 izvira vest, da so čitalnico osnovali tudi v Sežani; čitalnica se je postavila šele štiri leta kasneje. 3. januarja 1869 so se dogovarjali v Prvačini o »bralnici« za katero se je zbralo 36 članov.¹²⁹ Ta oblika društva naj bi vodila v čitalnico, ki je predstavljala višjo obliko društva. 29. januarja 1869 je oblast potrdila čitalnico v Cerknem, predsednik je postal dekan v Cerknem Jožef Jeram; svojo otvoritev pa je čitalnica opravila 18. aprila 1869.¹³⁰ Čitalnica se je ustanovila tudi v Nabrežini¹³¹, ki je svojo otvoritev proslavila 29. avgusta 1869.¹³²

Leto 1869 je čas ko odmeva taborsko gibanje in tako pobudi zamisel za čitalnico v Štandrežu pri Gorici, saj ugotavljajo, da se je »začel narodni duh močno oživljati, posebno od takrat, kar smo bili na „Šempaskem taboru“. Po gorečem prizadevanju našega vrlega gosp. župana se nas je bilo prav veliko udeležilo tabora, zlasti, ker smo imeli tudi svojo zastavo.«¹³³ Kasneje predlaga nek dopis v goriški »Domovini«, da bi štandreške gostilne kupile slovenske časnike, če pa tako ne bi uspeli, naj bi ustanovili neko privatno »bralno društvo«, kar bi lahko bilo osnova za čitalnico. V prvi polovici aprila je bil že postavljen začasni odbor bralnega društva oziroma čitalnice, ki mu je načeloval učitelj Jožef Komavec.¹³⁴ Pobudo, da bi tudi Brda dobila čitalnico pa je sprožil briški tabor 25. aprila 1869. Za dan 29. junija 1869 je bil sklican sestanek Bricev v gostilni Franca Marinčiča v Kojskem. Tu naj bi se poleg nekaterih razprtij, ki so se pojavile med Brici, pogovarjali tudi o čitalnici.¹³⁵

Živahno čitalniško gibanje je našetelo tudi na težave, čeravno je okolica Gorice štela že nekaj čitalnic, bi teh lahko bilo še več, »ko bi jim ne manjkalo duševne in materialne podpore... povsod so kmetje vneti za narodno stvar in se jim sanja o čitalnicah, ali manjka jim duševne podpore, manjka jim voditeljev.«¹³⁶

18. aprila leta 1870 se je odprla čitalnica v Štanjelu.¹³⁷ Ob koncu 1869 ali v začetku 1870 je bila ustanovljena čitalnica v Dornberku, prav v tisti vasi, o kateri so »Novice« že leta 1861 pisale, da ima tako dobre pevce, da so lahko vsem ostalim vasem na Goriškem za vzgled.¹³⁸

¹²⁹ D, 2, 15. 1. 1869, 9.

¹³⁰ B. Marušič, Čitalnica v Cerknem. Primorske novice G, 28, 6. 7. 1968, str. 8.

¹³¹ D, 6, 12. 2. 1869, 24.

¹³² D, 34, 27. 8. 1869, 143; Jadranska zarja, št. 1, 5. 9. 1869.

¹³³ D, 7, 19. 2. 1869, 30.

¹³⁴ D, 14, 9. 4. 1869, 59; D, 16, 23. 4. 1869, 67; Prava čitalnica je bila v Štandrežu ustanovljena v jeseni leta 1871 (Soča, 16, 22. 11. 1871).

B. Marušič, Ob stoletnici prvega slovenskega kulturnoprosvetnega društva v Štandrežu, Jadran. koledar 1969, str. 195—7; R. Bednarik, Sto let prosvetnega dela v Štandrežu. V »Ob stoletnici štandreške čitalnice 1869—1969«, Štandrež 1969, str. 6—18; B. Marušič, Ob stoletnici slovenske čitalnice v Štandrežu. Primorski dnevnik, št. 125 in 127, 30. 5. in 3. 6. 1969.

¹³⁵ D, 22, 4. 6. 1869, 91.

¹³⁶ D, 15, 16. 4. 1869, 63.

¹³⁷ N, 22, 1. 6. 1870, 177—8.

¹³⁸ N, 31, 31. 7. 1861, 254.

Dornberška čitalnica je imela prvo prireditev že 5. junija 1870, slovesno se je pa odprla 20. novembra istega leta.¹³⁹

Pri pregledu čitalniškega gibanja, predvsem njegovega kulturno-prosvetnega pomena pa nikakor ne gre zanemariti pobud, ki prihajajo iz vrst goriškega dijaštva. Dijaki so s s svojimi nastopi, ki so jih prirejali po deželi, vključevali v gibanje s prav lepim uspehom. Ob koncu šolskega leta so goriški dijaki višjih razredov obiskali 29. avgusta 1863 tolminsko čitalnico in pripravili besedo. Med dijaki je bil tudi kasnejši pesnik Simon Gregorčič,¹⁴⁰ dijakom pa je govoril dr. Lavrič; poudarjal je pomen govorništva in postavljaj vzgled irskega domoljuba O'Connella.¹⁴¹ V začetku 1866 so dijaki priredili Vodnikovo besedo v Šempetru pri Gorici, 2. februarja 1867 pa so Vodnikovo besedo imeli v Solkanu.¹⁴² Omenili smo že prireditev maja 1866 v Kanalu, 3. marca 1867 so imeli dijaki prireditev v Kamnjah.¹⁴³ Leta 1868, 2. februarja so goriški dijaki pripravili Vodnikovo besedo v Gorici, prisostvoval ji je tudi dr. Lavrič. Naslednje leto 31. januarja pa so Vodnikovo besedo ponovno priredili v Solkanu.¹⁴⁴

(Nadaljevanje sledi)

¹³⁹ N, 26, 29. 6. 1870, 208; N, 44, 2. 11. 1870, 353.

¹⁴⁰ F. Koblar, O. c., str. 31; F. Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba. Gorica 1906, str. 11—5.

¹⁴¹ Naprej, št. 72, 8. 9. 1863.

¹⁴² D, 6, 8. 2. 1867, 26—7.

¹⁴³ D, 11, 15. 3. 1867, 46.

¹⁴⁴ D, 6, 7. 2. 1868, 23—4; D, 5, 5. 2. 1869, 20—1.